

ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ПРИВАТНИЙ ЗАКЛАД
«ДНІПРОВСЬКИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ

Кафедра психології

На правах рукопису

КОПИЛ ІННА АНДРІЇВНА

ПСИХОЛОГО-РЕАБІЛІТАЦІЙНІ ЗАХОДИ КОРЕКЦІЇ ДЕВІАНТНОГО
СТЕРЕОТИПУ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

Спеціальність: 053 «Психологія»
(код) (назва спеціальності)
Освітня програма Психологія
(назва)
Кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня магістра

Науковий керівник:
Доцент Пашко А.О.

РЕКОМЕНДОВАНО ДО ЗАХИСТУ
Протокол засідання кафедри психології
№ 7 від 26.12.24
Завідувач кафедри психології
Людмила ПРИСНЯКОВА
(підпис) (Ім'я, ПРІЗВИЩЕ)

Дніпро, 2025

**ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ПРИВАТНИЙ ЗАКЛАД
«ДНІПРОВСЬКИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ**

Кафедра	психології
Освітній ступінь	магістр
Спеціальність	053 «Психологія»
Освітня програма	Психологія

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри психології

 Людмила ПРИСНЯКОВА

« 24 » лютого 2025 року

**ЗАВДАННЯ НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ
КОПИЛ ІННА АНДРІЇВНА**

1. Тема роботи: «Психолого-реабілітаційні заходи корекції девіантного стереотипу поведінки підлітків»

2. Науковий керівник роботи: Доцент Пашко А.О

Затверджені наказом вищого навчального закладу від «18» 2024 року №

3. Строк подання роботи на кафедру: 12.02.25р.

4. Мета кваліфікаційної роботи: дослідження проблеми девіантної поведінки підлітків та розробка ефективних діагностичних та психолого-реабілітаційних заходів для підлітків з визначеною формою поведінки.

5. Завдання кваліфікаційної роботи

1. Теоретичний аналіз літератури з проблеми девіантної форми поведінки підлітків.

2. Вибір і апробація методів діагностики особливостей прояву девіантного стереотипа поведінки підлітків та його психологічної корекції.

ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ПРИВАТНИЙ ЗАКЛАД
«ДНІПРОВСЬКИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ

Кафедра психології

На правах рукопису

КОПИЛ ІННА АНДРІЇВНА

ПСИХОЛОГО-РЕАБІЛІТАЦІЙНІ ЗАХОДИ КОРЕКЦІЇ ДЕВІАНТНОГО
СТЕРЕОТИПУ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

Спеціальність: 053
(код)

«Психологія»
(назва спеціальності)

Освітня програма

Психологія
(назва)

Кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня магістра

Науковий керівник:
Доцент Пашко А.О.

РЕКОМЕНДОВАНО ДО ЗАХИСТУ

Протокол засідання кафедри психології

№ 7 від 26.12.24

Завідувач кафедри психології

 Людмила ПРИСНЯКОВА
(підпис) (Ім'я, ПРІЗВИЩЕ)

Дніпро, 2025

АНОТАЦІЯ

Економічна нестабільність в Україні впливає перш за все на соціальне життя суспільства.

Про **актуальність** соціально – психологічних проблем свідчать статистичні дані, які наводять працівники соціально – психологічних служб, комісій у справах неповнолітніх та центрів суспільних зв'язків. За останні роки значно виріс рівень протиправних дій серед підлітків. Правопорушення супроводжуються актами агресії, жорстокості та насильства, або вчиняються в стані афекта.

Виходячи з актуальності наведеної соціальної проблеми та необхідності знаходження шляхів її вирішення ми пропонуємо в нашій роботі дослідити **проблему** девіантної поведінки підлітків.

У зв'язку з цим **мета роботи** визначається як дослідження проблеми девіантної поведінки підлітків та розробка ефективних діагностичних та психолого-реабілітаційних заходів для підлітків з визначеною формою поведінки.

Об'єктом дослідження був девіантний стереотип поведінки підлітків , що знаходяться на обліку в службах зі справ неповнолітніх м. Дніпра у віці 11-14 років.

Предмет дослідження – психолого-реабілітаційні заходи корекції девіантного стереотипу поведінки підлітків.

Для досягнення мети дослідження ми пропонуємо постанову та вирішення таких **завдань**:

1.Теоретичний аналіз літератури з проблеми девіантної форми поведінки підлітків.

2.Вибір і апробація методів діагностики особливостей прояву девіантного стереотипа поведінки підлітків та його психологічної корекції.

Реалізація мети та завдань, поставлених в нашій роботі призвела до висунення двох **гіпотез**:

1. Ми вважаємо, що аномальна соціальна ситуація розвитку підлітка (система взаємин в сім'ї) впливає на психологічні якості та стани особистості, що формується і є детермінантою формування такої форми поведінки, як девіантна.

2. Діагностика та корекція девіантного стереотипу поведінки підлітка, що базуються на формуванні понятійного рівня мислення, дозволяє не тільки визначити функцію утворення понять у підлітка, а й допомогти йому отримати навички оцінки своїх емоцій, почуттів та вчинків, що сприятиме його навчанню навичкам регуляції стереотипу поведінки.

Використано методики і методи:

1. Методика діагностики батьківського відношення А.Я. Варга та В.В. Століна

2. Методика PARI Е. Шеффер та Р. Белла (адаптація Т.В. Нещрет).

3. Тест – опитувальник Шмішека.

4. Методика діагностики показників та форм агресії А. Басса та А. Дарки

(адаптація О.К. Осницького) .

5. Методика діагностики рівня суб'єктивного контролю Дж. Роттера (адаптація Є.Ф. Бажина).

6. Методика "Тлумачення прислів'їв" О.М. Еткінда .

7. Методика "Порівняння понять" С.О. Голинкіної.

8. Психокорекційний тренінг.

Новизна та теоретична значимість наших досліджень і розробок полягає в тому, що запропоновані нами психодіагностичні та психокорекційні заходи, що ґрунтуються на формуванні у підлітків функції утворення понять, реально сприяють змінам поведінкових реакцій.

Практичне значення роботи – психолого-діагностичні та психолого-реабілітаційні заходи можуть бути використані у практичній діяльності служб у справах неповнолітніх та центрів соціальних зв'язків.

Робота складається з чотирьох розділів, висновків та рекомендацій, списку використаних літературних джерел та додатків.

ANNOTATION

Economic instability in Ukraine primarily affects the social life of society.

The relevance of social and psychological problems is evidenced by statistical data provided by employees of social and psychological services, commissions on minors and public relations centers. In recent years, the level of illegal actions among adolescents has increased significantly. Offenses are accompanied by acts of aggression, cruelty and violence, or are committed in a state of affect.

Based on the relevance of the given social problem and the need to find ways to solve it, we propose in our work to study **the problem** of deviant behavior of adolescents.

In this regard, the **work purpose** is defined as a study of the problem of deviant behavior of adolescents and the development of effective diagnostic and psychological rehabilitation measures for adolescents with a certain form of behavior.

Study object was the deviant behavioral stereotype of teenagers registered with the juvenile services of Dnipro at the age of 11-14 years.

Study subject is psychological and rehabilitation measures to correct the deviant behavioral stereotype of teenagers.

To achieve the research objective, we propose the formulation and solution of the following **tasks**:

1. Theoretical analysis of literature on the problem of deviant behavior of adolescents.
2. Selection and testing of methods for diagnosing the features of manifestation of deviant behavior stereotypes of adolescents and their psychological correction.

The implementation of the goals and objectives set in our work led to the formulation of two **hypotheses**:

1. We believe that the abnormal social situation of adolescent development (the system of relationships in the family) affects the psychological qualities and states of the personality, which is formed and is the determinant of the formation of such a form of behavior as deviant.

2. Diagnostics and correction of the deviant stereotype of adolescent behavior, based on the formation of the conceptual level of thinking, allows not only to determine the function of the formation of concepts in the adolescent, but also to help him acquire the skills of assessing his emotions, feelings and actions, which will contribute to the training of skills for regulating the stereotype of behavior.

Techniques and methods used:

1. Diagnostic method of parental attitude A.Ya. Varga and V.V. Stolin
2. PARI method E. Sheffer and R. Bell (adaptation T.V. Neschret).
3. Test - questionnaire Shmishek.
4. Diagnostic method of indicators and forms of aggression A. Bass and A. Darka (adaptation O.K. Osnitsky).
5. Diagnostic method of the level of subjective control J. Rotter (adaptation E.F. Bazhin).
6. Method "Interpretation of proverbs" O.M. Etkind.
7. Method "Comparison of concepts" S.O. Golyunkina.
8. Psychocorrectional training.

The novelty and theoretical significance of our research and developments lies in the fact that the psychodiagnostic and psychocorrectional measures we propose, based on the formation of the concept formation function in adolescents, actually contribute to changes in behavioral reactions.

The practical significance of the work is that psychological diagnostic and psychological rehabilitation measures can be used in the practical activities of juvenile services and social relations centers.

Work structure: the work consists of four sections, conclusions and recommendations, a list of references and appendices.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	12
РОЗДІЛ 1. ВИХІДНІ ТЕОРЕТИЧНІ ПОЛОЖЕННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ДЕВІАНТНОЇ ФОРМИ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ.....	17
1.1. Розвиток вищих психічних функцій в підлітковому віці.....	17
1.2. Структура особистості та динаміка особистісного зростання підлітка.....	25
1.3. Соціальна ситуація розвитку як відносини між підлітком та навколишньою дійсністю.....	30
Висновки.....	31
РОЗДІЛ 2. ДЕВІАНТНА ФОРМА ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКА ЯК СОЦІАЛЬНО – ПСИХОЛОГІЧНЕ ЯВИЩЕ	32
2.1. Причини формування у підлітків девіантної поведінки.....	32
2.2. Девіантна форма поведінки як наслідок впливу соціальної ситуації розвитку на психологічні якості та стани особистості підлітка.....	36
Висновки.....	42
РОЗДІЛ 3. ПРОГРАМА КОМПЛЕКСНОЇ ДІАГНОСТИКИ ПІДЛІТКІВ З ДЕВІАНТНОЮ ФОРМОЮ ПОВЕДІНКИ.....	44
3.1. Методи діагностики соціальної ситуації розвитку підлітка	44
3.2. Методи діагностики психологічних властивостей та станів особистості підлітка.....	45
3.3. Аналіз результатів діагностики підлітків, що стоять на обліку в службі у справах неповнолітніх.....	48
3.3.1. Аналіз результатів діагностики соціальної ситуації розвитку підлітків.....	48
3.3.2. Аналіз результатів діагностики психологічних властивостей та станів особистості підлітків.....	52
Висновки.....	57

РОЗДІЛ 4. ПРОГРАМА ПСИХОКОРЕКЦІЙНОГО ТРЕНІНГУ ДЛЯ РОБОТИ З ПІДЛІТКАМИ, ЩО ХАРАКТЕРИЗУЮТЬСЯ ДЕВІАНТНОЮ ФОРМОЮ ПОВЕДІНКИ.....	60
4.1.Методичний матеріал для занять психокорекційного тренінгу.....	60
4.2. Результати апробації психокорекційного тренінгу.....	64
ВИСНОВКИ.....	82
РЕКОМЕНДАЦІЇ.....	86
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ЛІТЕРАТУРНИХ ДЖЕРЕЛ.....	

ВСТУП

Економічна нестабільність в Україні впливає перш за все на соціальне життя суспільства. Сучасна сім'я знаходиться у таких соціально-економічних умовах, які не сприяють її розвитку та зміцненню. В суспільстві культивується придбання навичок пристосування до складних умов життя. Формування духовності, моральних цінностей та принципів перестало бути життєво важливою необхідністю.

Аналіз сучасної шкільної практики показує, що така соціальна ситуація розвитку суспільства певним чином впливає на виховання молоді, на формування у неї поведінкових стереотипів та особистих властивостей.

Серед труднощів та протиріч в розвитку молоді на особистому рівні маємо низку проблем: недостатній рівень самостійності, неадекватна самооцінка, неадекватний рівень прагнень, несформованість світогляду, моральних еталонів та ідеалів, відсутність конкретної життєвої мети, незадоволеність собою, високий рівень ситуативної тривожності, максималізм.

Підлітковий вік – гострий та напружений період переходу від дитинства до дорослості. Його називають критичним, оскільки організм підлітка має підвищену сензитивність (сприятливість, чутливість) до зовнішніх та внутрішніх впливів. Цей вік характеризується загостреним почуттям тривоги, подразливістю, диспропорцією фізичного та психічного розвитку, агресивністю тощо. Це період становлення власного "Я", період пошуку моральних цінностей та принципів, переживання абстрактного бунту, виникнення проблем в міжособистісних взаєминах.

Підлітковий вік в житті школяра найскладніший в психолого – педагогічному відношенні. Навіть в тому випадку, якщо у підлітка не виникає стійких негативних новоутворювань в поведінці, і він виховується позитивно, його взаємини з навколишнім середовищем визначаються постійною психічною напругою, в залежності від індивідуальності. Ця

напруженість створює негативний фон, який дозволяє вважати підлітковий вік в житті школяра „важким”, а кожную дитину – потенційно неблагополучною. Стан потенційності завжди готовий реалізуватися, як тільки виникають сприятливі для розвитку негативізму умови.

Щоб випередити небажану реалізацію потенційних можливостей, батьки повинні добре розуміти мотиваційну структуру появи новоутворень у підлітка, і всіх особливостей його соціального розвитку. В цей період важливо сприяти підлітку у виборі адекватних шляхів для реалізації нових потреб, що виникають.

Психологічні дослідження показують, що значна кількість батьків мають недостатню психолого – педагогічну підготовку, у них відсутній мінімум знань, або вмінь, вони не розуміють важливості специфічних методів виховання дітей [19, 144].

Велику роль в продуктивному подоланні кризи підліткового віку відіграє сім'я. Підліток потребує довіри в спілкуванні, коли він спроможний вербалізувати власні переживання, емоції і почуття. На жаль, сучасна сім'я переживає багато труднощів економічного характеру, пов'язаних з кризовим станом країни. Тому сьогодні зростає кількість соціально – неблагополучних сімей. Тому підлітки зі своїми проблемами звертаються не до батьків, а до "дворових груп", де знаходять удаване взаємопорозуміння, а далі, як правило, підпадають під вплив негативних лідерів цих груп. Наслідком цього положення є скоєння підлітками негативних та протиправних (антисоціальних) дій та вчинків. Підлітковий вік слід вважати перехідним, тому що поведінка підлітка може знаходитись на "межі" із злочинною.

Виділяючи особливості поведінки підлітків, що виховуються важко, ми покладаємо в основу не зовнішній вираз негативного відношення до оточуючих, а психологічні стани, що викликають ці негативні прояви. Такі психологічні стани, як внутрішня психічна напруженість, протиріччя бажань та почуттів, конфліктні відносини з оточуючими, егоїстична життєва позиція, нестійкість інтересів, зміни настрою, протидія виховальним впливам мають

своїм корінням власне сім'ю, її духовний клімат та психолого – педагогічний потенціал.

Таким чином, соціально – економічні зміни, які відбуваються в нашому суспільстві, породжують складнощі для сучасної сім'ї і, як наслідок, формування особистісних властивостей та поведінкових якостей підлітків виходить за межі нормального розвитку і діагностується як девіантне. Все частіше ми зустрічаємось з проявом з боку підлітків негативізму, наприклад недисциплінованістю, агресивністю та грубістю у відношенні до батьків та вчителів, крадіжками, хуліганством, пияцтвом та наркоманією, нерідкими стають вбивства в середовищі підлітків.

Про **актуальність** цих соціально – психологічних проблем свідчать статистичні дані, які наводять працівники соціально – психологічних служб, комісій у справах неповнолітніх та центрів суспільних зв'язків. За останні роки значно виріс рівень протиправних дій серед підлітків. Правопорушення супроводжуються актами агресії, жорстокості та насильства, або вчиняються в стані афекта.

Виходячи з актуальності наведеної соціальної проблеми та необхідності знаходження шляхів її вирішення ми пропонуємо в нашій роботі дослідити **проблему** девіантної поведінки підлітків.

У зв'язку з цим **мета роботи** визначається як дослідження проблеми девіантної поведінки підлітків та розробка ефективних діагностичних та психолого-реабілітаційних заходів для підлітків з визначеною формою поведінки.

Об'єктом дослідження був девіантний стереотип поведінки підлітків , що знаходяться на обліку в службах зі справ неповнолітніх м. Дніпропетровська у віці 11-14 років.

Предмет дослідження – психолого-реабілітаційні заходи корекції девіантного стереотипу поведінки підлітків.

Для досягнення мети дослідження ми пропонуємо постанову та вирішення таких **завдань**:

1.Теоретичний аналіз літератури з проблеми девіантної форми поведінки підлітків.

2.Вибір і апробація методів діагностики особливостей прояву девіантного стереотипа поведінки підлітків та його психологічної корекції.

Реалізація мети та завдань, поставлених в нашій роботі. призвела до висунення двох **гіпотез**:

1.Ми вважаємо, що аномальна соціальна ситуація розвитку підлітка (система взаємин в сім'ї) впливає на психологічні якості та стани особистості ,що формується і є детермінантою формування такої форми поведінки, як девіантна.

2.Діагностика та корекція девіантного стереотипу поведінки підлітка, що базуються на формуванні понятійного рівня мислення, дозволяє не тільки визначити функцію утворення понять у підлітка, а й допомогти йому отримати навички оцінки своїх емоцій, почуттів та вчинків, що сприятиме його навчанню навичкам регуляції стереотипу поведінки.

Використано методики і методи:

1. Методика діагностики батьківського відношення А.Я. Варга та В.В. Століна

2. Методика PARI Е. Шеффер та Р. Белла (адаптація Т.В. Нещрет).

3.Тест – опитувальник Шмішека.

4.Методика діагностики показників та форм агресії А. Басса та А. Дарки

(адаптація О.К. Осницького) .

5.Методика діагностики рівня суб'єктивного контролю Дж. Роттера (адаптація Є.Ф. Бажина).

6.Методика"Тлумачення прислів'їв" О.М. Еткінда .

7.Методика "Порівняння понять" С.О. Голинкіної.

8. Психокорекційний тренінг.

Новизна та теоретична значимість наших досліджень і розробок полягає в тому, що пропоновані нами психодіагностичні та психокорекційні

заходи , що ґрунтуються на формуванні у підлітків функції утворення понять, реально сприяють змінам поведінкових реакцій.

Практичне значення роботи – психолого-діагностичні та психолого-реабілітаційні заходи можуть бути використані у практичній діяльності служб у справах неповнолітніх та центрів соціальних зв'язків.

Робота складається з чотирьох розділів, висновків та рекомендацій, списку використаних літературних джерел та додатків.

РОЗДІЛ 1. ВИХІДНІ ТЕОРЕТИЧНІ ПОЛОЖЕННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ДЕВІАНТНОЇ ФОРМИ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

1.1. Розвиток вищих психічних функцій в підлітковому віці

Розвиток вищих психічних функцій в підлітковому віці виявляє основні закономірності, що характеризують процеси розвитку нервової системи та поведінки.

Один з головних законів розвитку нервової системи та поведінки полягає в тому, що під час розвитку вищих центрів, або вищих утворень, нижчі центри, або нижчі утворення, залишають істотну частину своїх попередніх функцій новим утворенням, переносячи ці функції догори, так що тим самим завдання пристосування, які на більш нижчих ступенях розвитку виконуються нижчими центрами, або нижчими функціями, на вищих ступенях починають виконуватись вищими функціями [9, 111].

Основний зміст розвитку в цьому віці складає зміна психологічної структури особистості підлітка, зміна, що полягає у переході від елементарних та нижчих процесів до визрівання вищих. Вищі функції розвиваються за іншими законами. "Їх розвиток не відбувається паралельно розвитку мозку, появи в ньому нових частин або розростання старих. Вони виявляють інший тип розвитку, інший тип психічної еволюції. Ці вищі функції, які є продуктом історичного розвитку поведінки, виникають і оформлюються в перехідному віці у прямій залежності від середовища, складаючись в процесі соціально-культурного розвитку підлітка. Вони будуються звичайно не поруч з елементарними функціями, як нові члени в тому ж ряду, і не над ними, як вищий поверх мозку над нижчим, вони будуються за типом виникнення нових складних об'єднань елементарних функцій, шляхом виникнення складних систем." [9, 112].

Вся історія психічного розвитку в перехідному віці складається із цього переходу функцій догори та утворення самостійних вищих синтезів. З цього боку в історії психічного розвитку підлітка панує жорстка ієрархія.

Різні функції (увага, пам'ять, сприйняття, воля, мислення) не розвиваються поруч одна з іншою, як пучок гілок, поставлених в один посуд; вони не розвиваються навіть, як пов'язані між собою загальним стовбуром різні гілки єдиного дерева." В процесі розвитку всі ці функції утворюють складну ієрархічну систему, де центральною, або ведучою, функцією є розвиток мислення, функція утворення понять "[9,113]. Всі інші функції вступають в складний синтез з тим новоутворенням, вони інтелектуалізуються, перебудовуються на основі мислення в поняттях .

Покажемо, як виникають нові вищі синтези , нові вищі функції, які поєднують в собі відповідні елементарні функції як підпорядковані інстанції, як зняту категорію і які отримали від цих останніх частину їх діяльності, перенесену наверх.

Розпочнемо з функції сприймання. Ця функція розглядається звичайно як наймолодша в історії психічного розвитку дитини. Сприймати дитина починає раніше, ніж звертати увагу, запам'ятовувати, мислити. Ми не будемо розглядати механізм розвитку незмінності нашого сприймання, тому що ці процеси характерні більше для дитячого, аніж для перехідного віку. Вони закінчуються до статевого дозрівання, і психологія підлітка може впливати із них як із готової даності. Інші процеси, з якими пов'язане сприймання, можна назвати вторинною переробкою, або процесами вторинних синтезів в галузі сприймання. Тут проходить зближення сприймання з мисленням, зв'язок сприймання з мовленням.

Дослідження складного впливу процесів мовлення на наглядне сприймання дитини показали, що " процеси розвитку мовлення та мовного мислення переробляють складним чином наглядне сприймання дитини, перебудовуючи його на новій основі, зокрема, в перехідному віці, разом з утворенням понять відбувається зміна старих пропорцій, старого співвідношення наглядних та ненаглядних, конкретних та абстрактних моментів в сфері сприймання".[9 ,116].

Спеціальні дослідження В. Еліасберга показали, що дитина у ранньому віці здатна встановлювати взаємозв'язки, залежності, відношення. Ним впроваджено такий експеримент: Дітям пропонували спочатку розповісти, що зображено на малюнку, а потім, нічого не розповідаючи, грати в те, що там намальовано. Порівнюючи ігрову та мовну передачу змісту малюнку однією дитиною, було встановлено, що діти, які знаходяться на предметній стадії сприймання просто перелічуючи окремі частини малюнку, передають у грі зміст малюнку як цілісність.[9, 117].

Разом з тим Л.С. Виготський поставив інше, дуже цікаве і складне питання, від вирішення якого залежить і вірне розуміння змін у сприйманні підлітка. "Це таке питання: чому дитина, що сприймає малюнки як цілісність та передаючи цю цілісність у грі, вступає на шлях аналізу та перелічення частин тоді, коли до сприймання малюнку приєднується мовлення. Відповідь на питання зводиться до того, що мовлення включаючись в процеси наглядного сприймання дитини, не відбувається паралельно цим процесам. Навпаки, мовлення поєднуючись з процесами наглядного сприймання, утворює нові та складні синтети, перебудовуючи ці процеси на новій основі."

[9, 117].

Таким чином, мовлення видозмінює сприймання. Воно спрямовує увагу у відомий напрямок, надзвичайно скорочуючи ситуацію, що сприймається. Воно автоматично аналізує те, що сприймається, розкладаючи його на предмети, дії. Далі, воно синтезує те, що сприймається, відображуючи зв'язки у вигляді мовного ствердження. Так зливаються процеси мислення і процеси сприймання, так воно перебудовується в наглядне мислення.

Ізольовані об'єкти сприймання отримують завдяки мисленню зв'язок, вони стають упорядкованими, отримуючи сенс – минуле й майбутнє. Мовлення, таким чином, призводить до осмислення сприймання, до аналізу дійсності, до утворення вищої функції замість елементарної.

Л.С. Виготський, посилаючись на дослідження Ф. Бергера, зупиняється на такому положенні: "функція, що сприймає та упорядковує психологічні категорії, виступає достатньо чітко у переживаннях та пригадуваннях дитини лише з наставанням статевого дозрівання"[9,119].

Мовне мислення підлітка "переходить від комплексного типу до мислення в поняттях, разом з тим змінюється також характер участі мовного мислення у сприйманні підлітка, тобто для підлітка значення слів реалізується як поняття (як складний образ предмета, відображуючи його зв'язки та відношення з дійсністю, його сутність"[9,120].

Таким чином, наглядне мислення підлітка містить в собі абстрактне мислення, мислення в поняттях. Підліток не лише усвідомлює та осмислює дійсність, що сприймається ним, але й осмислює її в поняттях, тобто для нього в акті наглядного сприймання важко синтезуються абстрактне та конкретне мислення. Він упорядковує дійсність, не співвідносячи її з раніше встановленими комплексами, а за допомогою вироблених в мисленні понять. Категоріальне сприймання виникає лише в перехідному віці.

Аналогічні зміни отримує в перехідному віці і пам'ять підлітка. Якщо у дитини інтелект – це функція пам'яті, то у підлітка пам'ять – це функція інтелекту. Як примітивне мислення дитини спирається на пам'ять, пам'ять підлітка спирається на мислення; як у дитини за словесною формою поняття приховується конкретно – образний та практично – діючий зміст, так у підлітків за зовнішніми образами пам'яті приховуються дійсні поняття.

Інтелектуалізація мнєми, тобто поступове зближення пам'яті та інтелекту, лежить в основі розвитку пам'яті у цьому віці. Підліток, переходячи до запам'ятовування в поняттях, досягає таких результатів, які при запам'ятовуванні в образах, без сумнівів, свідчили б про видатну, феноменальну пам'ять.

Зростання логічної пам'яті відбувається не тільки кількісно, не тільки з боку змісту – пам'ять заповнюється не стільки образами конкретних

предметів, скільки їх поняттями, зв'язками, відносинами. Відбуваються і зростання якісного характеру самої функції запам'ятовування з боку її складу, будови, засобів діяльності.

Ми можемо сформулювати центральні моменти всіх змін таким чином: "пам'ять підлітка визволяється від ейдетичних наглядних образів; вербальна пам'ять, запам'ятовування в поняттях безпосередньо пов'язані з осмисленням, аналізом та систематизацією матеріалу висовується на перший план, причому характер переробки матеріалу при мовному запам'ятовуванні терпить ті ж зміни, як і мислення в цілому при переході від образу до поняття. У зв'язку з розвитком внутрішнього мовлення та нівелюванням розриву між внутрішнім та зовнішнім мовленням сама вербальна пам'ять підлітка спирається переважно на внутрішнє мовлення, перетворюючись на одну з інтелектуальних функцій." [9, 132].

Ми можемо сказати, що дитина, стаючи підлітком, переходить до внутрішньої мнемотехніки, яку звичайно називають логічною пам'яттю або внутрішньою формою опосередкованого запам'ятовування.

Зміни уваги, що виникають в період статевого дозрівання також важливі та істотні, як і аналогічні зміни сприймання та пам'яті.

Елементарна функція уваги, проявляючись в найбільш чистому вигляді в ранньому дитинстві, входить як підпорядкована інстанція до нового складного синтезу з інтелектуальними процесами. "Увага інтелектуалізується як і пам'ять, і якщо для дитячого віку найбільш характерне відношення залежності мислення від уваги, то зараз, за вірною вказівкою П.П. Блонського, разом з наступом домінування довільної уваги ці відношення змінюються на протилежні. Довільна увага характеризується перш за все зв'язком з мисленням." [9, 133].

Мислення дитини відрізняється примітивною організацією уваги. Її увага носить безпосередній характер, спрямовується зовні. Предмети привертають та відштовхують її увагу. У підлітка разом з дозріванням мислення та переходом до мислення в поняттях розвиваються вищі форми

уваги – увага опосередкована, яка стоїть у такому ж відношенні до позадовільної, як мнемотехнічна у відношенні до механічної пам'яті.

Зупинимося на дуже важливому генетичному законі, який характеризує розвиток всіх вищих психічних функцій – логічної пам'яті, довільної уваги, мислення в поняттях. Цей закон має більш поширене значення, аніж лише галузь уваги. Сутність закону полягає в тому, що він визначає чотири основні стадії, повз які проходить в розвитку кожна психічна функція вищого порядку. Вищі форми пам'яті, уваги та інших функцій виникають не зразу, не в готовому вигляді. Вони не падають в певний момент зверху, вони мають довгу історію формування. Розвиток довільної уваги починається з першого вказівного жесту, за допомогою якого дитина сама починає керувати увагою інших.

Пізніше в більш розвиненій формі дитина оволодіває цілісною системою цих засобів. Ще пізніше дитина починає застосовувати до себе самої ті ж самі засоби поведінки, які інші застосовували до неї і вона застосовувала до інших. Тим самим вона вивчається керувати власною увагою, переводити власну увагу у довільний план.

Торкаючись всіх стадій, із яких виникає процес розвитку уваги в цілому, ми зупинимося лише на двох головних стадіях: перша охоплює шкільний, а друга – перехідний вік. В загальній формі можна сказати, що перша із цих стадій зовнішнього оволодіння власними психічними функціями – пам'яттю, увагою, друга – стадія внутрішнього оволодіння тими ж процесами. Перехід від зовнішнього оволодіння до внутрішнього і складає найістотнішу рису, що відрізняє підлітка від дитини.

"Існує тісний зв'язок між мисленням в поняттях та внутрішньою довільною увагою. Цей зв'язок полягає в тому, що увага , що керується мисленням в поняттях, спрямовується вже своєрідним засобом на той чи інший об'єкт"[9, 146].

Подібно тому, як саме поняття є не прямим, а опосередкованим мисленням, так само і увага , що керується поняттям, іншим чином, ніж це

відбувається на примітивному ступені розвитку, охоплює сукупність ознак, що входять до складу поняття в їх складній структурній єдності. у внутрішній довільній увазі наш інтелект отримує, таким чином, нову функцію, новий засіб діяльності, нову форму поведінки., тому що виникає новий складний механізм нашої уваги.

Нам слід ще зупинитися на еволюції останньої функції в перехідному віці, щоб закінчити історію розвитку вищих психічних функцій підлітка. ми маємо на увазі практичну діяльність, практичне мислення або діючий інтелект.

"Дослідження практичного інтелекту показали, що закінчення першого шкільного віку (10-11 років) співпадає з переходом від технічної гри до технічного інтелекту, і тільки після цього починається період технічного мислення у власному значенні слова." [9,147].

В галузі практичної діяльності ми не зустрічаємося в перехідному віці з виникненням будь – якої нової елементарної форми поведінки, яка була б невідомою дитині.

Зміни, що характерні для підлітка, знаходяться в галузі взаємин, взаємозв'язків між даною функцією та іншими функціями, зокрема між даною функцією та центральною, що веде весь психічний розвиток – мисленням в поняттях.

"Дослідження показують, що не функція сама собою отримує зміни, а змінюються її відношення з іншими функціями, відбувається її зближення з мисленням в поняттях, знову спостерігається подвійна залежність кожної окремої функції та центральної функції. Окрема функція входить до нового складного синтезу. Вона є одночасно передумовою виникнення мислення в поняттях, і сама підіймається на вищий ступень під його новим впливом. Утворення нового самостійного синтезу, що має свої особливі закономірності, виникнення нової форми діяльності, нової функції є і тут змістом генетичного процесу" [9,149].

Тепер зупинимося на зв'язку діяльності та соціального досвіду дитини. Користуючись в повсякденному житті, в іграх предметами, дитина виробляє відомі шаблони поведінки та "завдяки ним оволодіває самим принципом даної діяльності". [9,151]. В результаті дитина вся пропитується успадкованими від соціального оточення засобами пристосування . Більш того, процес пристосування у дитини проходить головним чином за рахунок готових, запозичених від соціального середовища схем .

Пошук своєрідності людино – практичного інтелекту пішов шляхом залучення нових факторів та виявив дійсну складність, багатоповерховість цієї функції в людини .

" Запас соціальних схем, як показали експерименти, без сумніву є важливим фактором, що визначає своєрідність цього процесу у людини" . [9 ,151].

Тепер зупинимося на зв'язку практичного інтелекту з формою мовного мислення. Важливо підкреслити два моменти. По – перше , зближення мовлення та мислення не винаходиться дитиною , не будується нею за допомогою логічних операцій . Дитина не домислює за допомогою мовлення того чи іншого засобу практичної поведінки. Навпаки , саме мовлення отримує відомі логічні форми, інтелектуалізується лише в силу того, що воно відображає та супроводжує практичні інтелектуальні операції дитини.

Мовлення та дія, зближуючись, самі починають визначати поведінку людини, перш ніж дитина за їх допомогою починає визначати свою реакцію . Тут прокладається шлях до інтелекту через мовлення спочатку об'єктивно, через іншого , потім для себе .

По – друге, практичне мислення, що призводить до інтелектуалізації мовлення, саме стає мовним. Воно вербалізується. Завдяки цьому нескінченно розширюються його можливості . Спочатку мовлення стає осмисленим, тому що воно відображає осмислену дію . Але коли дитина за допомогою мовлення починає закріплювати формулоподібну структуру

операцій , створювати план та наміри у власній поведінці, її практичне мислення піднімається на новий ступінь : поведінка дитини починає визначатись вже не структурою зорового поля, не наївною фізикою і навіть не соціальними схемами поля, а новою формою діяльності – мовним мисленням.

Тільки в перехідному віці у зв'язку з виникненням мовного мислення в поняттях можливе вирішення завдання на словах та наступне виконання його у діях, виконання , підпорядковане плану, що керується єдиним наміром, спрямовується волею, яка визначає засіб та характер дії.

Ми почали наше розглядання зі сприймання, перейшли до пам'яті та уваги та скінчили практичною діяльністю. В еволюції цих психічних процесів в перехідному віці ми знайшли загальне. Ми побачили, що ці процеси еволюціонують не ізольовано і не поруч один з одним, що історія їх розвитку менш за все схожа на суму окремих змін кожної функції. Еволюція інтелектуального життя підлітка наведена як єдина цілісна картина, у якій всі частини підпорядковані зв'язкові з центром. Від єдиного центру, від функції утворення понять ми вивели всі периферійні зміни у психологічних особливостях підлітка. " В перехідному віці сприймання, пам'ять, увага та дія є не пучком функцій, зануреним у склянку з водою, не розрізненим рядом процесів, а внутрішньо пов'язаною особливою системою, підпорядкованою у своїй еволюції єдиному закону, що виходить від центральної провідної функції – функції створення понять"[9,162].

1.2. Структура особистості та динаміка особистісного зростання підлітка

Для того ,щоб розкрити питання про своєрідну структуру особистості в перехідному віці, потрібно визначити, яким чином розвивається, як утворюється ця структура, які найголовніші закони її побудови та зміни.

Історія особистості підлітка може бути охопленою небагатьма головними закономірностями.

Перший закон розвитку та побудови вищих психічних функцій, що є основою особистості, що утворюється, можна назвати законом "переходу від безпосередніх, природних форм та засобів поведінки до опосередкованих, штучних, що виникли в процесі культурного розвитку функцій"[9,221]. Цей перехід в онтогенезі відповідає процесу, який, звісно, не полягав ані в отриманні нових натуральних психофізіологічних функцій, ані в складній сукупності елементарних функцій, в удосконаленні форм і засобів мислення, у створенні нових засобів мислення, що спираються головним чином на мовлення або будь-яку іншу систему знаків.

Культурний розвиток поведінки тісно пов'язаний з історичним, або соціальним розвитком людства. Це приводить нас до другого закону, який також висвітлює деякі риси, що спільні філо – та онтогенезу. Другий закон можна сформулювати таким чином: "розглядаючи історію розвитку вищих психічних функцій, що складають ядро в структурі особистості підлітка, ми знаходимо, що відношення між вищими психічними функціями було іноді реальним відношенням між людьми; колективні, соціальні форми поведінки в процесі розвитку стають засобом індивідуального пристосування, формами та мислення особистості." [9,221].

Всяка складна вища форма поведінки знаходить саме цей шлях розвитку. Те, що зараз поєднане в одній людині та уявляється єдиною цілісною структурою складних вищих внутрішніх психічних функцій, колись в історії розвитку складалось з окремих процесів, що поділені між окремими людьми. Вищі психічні функції виникають із колективних соціальних форм поведінки.

Д. Болдун, Е.Риньякон, Ж.Піаже показали, що дитяче логічне мислення розвивається пропорційно тому, як в дитячому колективі з'являється протиріччя. Лише в процесі співробітництва з іншими дітьми розвивається функція логічного мислення дитини. В своїх працях Ж.Піаже відслідкував, як крок за кроком, ґрунтуючись на розвиваючому співробітництві, і, зокрема, у зв'язку з появою дійсного протиріччя, справжньої дискусії, дитина вперше

стає перед необхідністю обґрунтовувати, доводити, підтверджувати та перевіряти свою думку та думку співрозмовника. Ж. Піаже прослідкував, що протиріччя, зіткнення, що виникає в дитячому колективі, є "не лише стимулом, що пробуджує логічну думку, але й первісною формою її виникнення" [9, 222]. Виникнення тих рис мислення, що панують на ранній стадії розвитку і характеризуються відсутністю систематизації та зв'язків, співпадає з появою протиріччя в дитячому колективі. Це виникнення не випадкове. Саме виникнення протиріччя призводить дитину до систематизації власних думок. П. Жане показав, що будь-які роздуми є результатом внутрішнього протиріччя, так, ніби людина повторювала у відношенні до себе ті форми та засоби поведінки, які вона використовувала раніше до інших [9, 222].

Таким чином ми бачимо, що логічні роздуми дитини є так би мовити перенесеним внутрішнім протиріччям особистості; колективна форма поведінки стає в процесі культурного розвитку дитини внутрішньою формою поведінки особистості, головним засобом її мислення. Те ж саме можна сказати про розвиток самоконтролю та вольового управління своїми діями, які розвиваються в процесі колективних дитячих ігор з правилами. "Дитина, котра навчається узгоджувати та координувати свої дії з діями інших, котра навчається долати безпосередній імпульс та підпорядковувати свою діяльність тому чи іншому правилу, спочатку робить це як член єдиного колективу граючої групи дітей" [9, 222]. Підкореність правилу, долання безпосередніх імпульсів, координація особистих та колективних дій спочатку, як і протиріччя, є формою поведінки, що проявляється між дітьми і лише пізніше стає індивідуальною формою поведінки самої дитини.

Функція культурного розвитку підтверджує закон переходу від соціальних до індивідуальних форм поведінки: мовлення, що є спочатку засобом зв'язку, засобом спілкування, засобом організації колективної поведінки, пізніше стає головним засобом мислення і всіх вищих психічних функцій, головним засобом будування особистості. Єдність мовлення як

засобу соціальної поведінки та як засобу індивідуального мислення не може бути випадковою. вона вказує на головний фундаментальний закон побудови вищих психічних функцій.

В самому початку процесу розвитку слово пов'язане з дією і не може від неї відокремитися. слово є командою. У всіх своїх формах воно уявляє команду, і треба постійно відрізняти у вербалізованій поведінці функцію командування, що притаманна слову, і функцію підлеглості. Це фундаментальний факт. Саме тому, що слово виконує функцію команди у відношенні до інших, воно починає виконувати ту ж саму функцію у відношенні до себе і стає головним засобом оволодіння власною поведінкою.

Ось звідки виникає вольова функція слова, ось чому слово підкоряє собі моторну реакцію, ось звідки з'являється влада слова над поведінкою. За всім цим стоїть реальна функція командування. За психологічною владою слова над іншими психічними функціями стоїть переважна влада командира та підлеглого.

Це загальне положення можна висловити так: кожна функція в культурному розвитку дитини з'являється на сцену двічі, у двох планах – спочатку соціальному, потім психологічному; спочатку як форма співробітництва між людьми, як категорія колективна, інтерпсихічна. Потім як засіб індивідуальної поведінки, як категорія інтрапсихічна. Це загальний закон для побудови всіх вищих психічних функцій.

З цієї точки зору можна сказати, що психічна природа людини – це сукупність суспільних відносин, що стали функціями особистості та динамічними частками її структури.

З другим законом пов'язаний третій, який можна сформулювати як "закон переходу функцій" [9,224].

Вже зрозуміло, чому перша стадія переносу соціальних форм поведінки до системи індивідуальної поведінки необхідно пов'язана з тим, що всяка вища форма поведінки спочатку носить характер зовнішньої операції. В процесі розвитку функції пам'яті та уваги будуються спочатку як зовнішні

операції, пов'язані з використанням зовнішнього знаку. І зрозуміло чому. Бо спочатку вони, як вже стверджувалося, є формою колективної поведінки, формою зв'язку соціального, але цей соціальний зв'язок не може здійснюватись без знаку, шляхом безпосереднього спілкування, і ось соціальний засіб стає засобом індивідуальної поведінки. Тому знак завжди є раніше засобом впливу на інших і лише потім засобом впливу на себе. Через інших ми стаємо самими собою. Стаючи індивідуальною формою поведінки, функція у процесі розвитку втрачає риси зовнішньої операції і перетворюється в операцію внутрішню.

З утворенням внутрішнього характеру функцій тісно пов'язаний такий момент. Вищі психічні функції ґрунтуються на оволодінні власною поведінкою. Ми лише тоді можемо говорити про формування особистості, коли має місце оволодіння власною поведінкою. Але оволодіння передумовою має відображення у свідомості, в словах структури власних психічних операцій.

" В цьому відношенні ми можемо погодитись з П.Жане, який говорить про метаморфозу мови в волю. Те, що називають волею, є мовна поведінка. Нема волі без мовлення. Мовлення входить в вольову дію то у закритому, то у відкритому вигляді" [9, 225].

Поведінка індивіда ідентична соціальній поведінці. "Вищий фундаментальний закон психології поведінки полягає в тому, що ми ведемо себе у відношенні до себе так, як ми ведемо себе у відношенні до інших " [9, с.225].

Якщо ми відслідкуємо як виникає процес самосвідомості, то побачимо, що він проходить в історії розвитку вищих форм поведінки три головні ступені. Спочатку кожна вища форма поведінки засвоюється дитиною виключно із зовнішнього боку. З об'єктивного боку ця форма поведінки вже містить в собі всі елементи вищої функції, але суб'єктивно, для самої дитини, яка не усвідомила ще цього, вона є суто натуральним, природним засобом поведінки. Лише завдяки тому, що інші люди наповнюють натуральну форму

поведінки відомим соціальним змістом, вона для інших раніше, ніж для самої дитини отримує значення вищої функції. В процесі розвитку дитина починає усвідомлювати будову цієї функції, починає керувати своїми внутрішніми операціями та регулювати них. "Ці три ступені проходить в розвитку кожна психічна функція. Тільки тоді, коли вона піднімається на вищий ступень, вона стає функцією особистості у власному значенні слова " [9,227].

Ми бачимо, як проявляються складні закономірності в динамічній структурі особистості підлітка. Те, що звичайно називають особистістю, є ні чим іншим, як самосвідомістю людини, що виникає в цю пору; нова поведінка людини стає поведінкою для себе, людина сама усвідомлює себе як відому єдність. це кінцевий результат і центральна точка всього перехідного віку. Там, де ми приписуємо особистий характер своїм вчинкам, саме на цю ступень оволодіння своїми внутрішніми операціями піднімається підліток.

1.3. Соціальна ситуація розвитку як відношення між підлітком та навколишньою дійсністю

Самим істотним початковим моментом при загальному визначенні динаміки віку є розуміння відносин між особистістю дитини і навколишнім середовищем на кожному віковому ступені як рухомих.

Однією з величезних перешкод для теоретичного та практичного вивчення дитячого розвитку – невірне рішення проблеми середовища та його ролі в динаміці віку, коли середовище розглядається як дещо зовнішнє у відношенні до дитини, як обставини розвитку, як сукупність об'єктивно існуючих умов існування.

Слід визнати, що до початку кожного вікового періода створюються своєрідні, специфічні для даного віку неповторні відносини між дитиною та навколишнім середовищем, перш за все соціальним. "Ці відносини ми називаємо „соціальною ситуацією розвитку” в даному віці. Соціальна ситуація розвитку уявляє собою вихідний момент для всіх соціальних змін, що відбуваються в розвитку на протязі даного періоду. Вона визначає

повністю ті форми та той шлях, слідкуючи якому дитина отримує все нові й нові властивості особистості, отримуючи їх із соціальної дійсності, як від основного джерела розвитку, той шлях, по якому соціальне стає індивідуальним." [9, 259]. Таким чином, перше питання, що виникає при вивченні вікової динаміки, полягає у виявленні соціальної ситуації розвитку.

Висновки

Соціальна ситуація розвитку, специфічна для кожного віку визначає закономірно весь спосіб життя дитини, або його соціальне буття. Звідси виникає друге питання, з яким ми спіткаємось при вивченні вікової динаміки. Саме питання про походження, або генезис центральних новоутворень даного віку. З'ясувавши соціальну ситуацію розвитку, що склалася на початку віку та що визначається відношеннями між дитиною та середовищем, ми повинні з'ясувати, як із життя дитини в цій соціальній ситуації розвитку необхідно виникають і розвиваються новоутворення, притаманні даному віку. Ці новоутворення, що характеризують в першу чергу перебудову свідомої особистості дитини, є не передумовою, а результатом чи продуктом вікового розвитку. Зміни у свідомості дитини виникають на основі певної, притаманної даному віку форми його соціального буття. Ось чому визрівання новоутворень відноситься завжди не до початку, а до кінця даного віку.

Новоутворення, що виникли у свідомої особистості дитини, призводять до того, що змінюється сама ця особистість, що не може не мати найістотніших наслідків для подальшого розвитку. "Ці наслідки настільки різноманітні та значні, що охоплюють все життя дитини. Нова структура свідомості, що отримується в даному віці, означає також і новий характер сприймання внутрішнього життя самої дитини і внутрішньої активності його психічних функцій." [9,с.259].

В наслідку вікового розвитку новоутворення, що виникають наприкінці даного віку, призводять до перебудови всієї структури свідомості дитини і

тим самим змінюють всю систему його відносин до навколишньої дійсності і до самого себе. Дитина наприкінці даного віку стає зовсім другою істотою, аніж та, що була на початку віку.

РОЗДІЛ 2. Девіантна форма поведінки підлітка як соціально – психологічне явище

Оцінка будь-якої поведінки завжди пов'язана з якоюсь нормою, а проблемна поведінка часто називається девіантним, таким, що відхилюється. "Девіантна поведінка - це система вчинків, що відхилюється від загальноновизначеної норми, норми психічного здоров'я, права, культури або моралі." [9,237].

Девіантна поведінка поділяється на дві великі категорії. По-перше, це поведінка, що відхилюється від норм психічного здоров'я, наявність явної або прихованої психопатології. По-друге, це антисоціальна поведінка, що порушує соціальні та культурні норми, особливо правові. Коли такі вчинки порівняно незначні, їх називають правопорушеннями, а коли значні та караються в кримінальному порядку – злочинами. Відповідно говорять про деліквентну (протиправну) та кримінальну (злочинну) поведінку.

В нашій роботі ми не зупинятимось на аналізі девіантної поведінки. Ми зостановимось на психологічних та соціальних причинах формування другої категорії поведінки підлітка (поведінки, що порушує будь-які соціальні, культурні або правові норми), а також на засобах її зміни.

2.1. Причини формування у підлітків девіантної поведінки

Виходячи з досліджень Л.С. Виготського, ми можемо говорити про те, що причини формування девіантної поведінки у підлітків носять як психологічний, так і соціальний характер [9,88].

Розглядаючи психологічний аспект, ми спіткаємось з порушенням розвитку та побудови вищих психічних функцій, що є ядром особистості, що складається у підлітковому віці. Торкаючись соціального аспекту, ми будемо

говорити про „соціальну ситуацію розвитку”, із якої підліток „черпатиме” певні форми колективної поведінки і в якій вже отримує індивідуальний досвід та нові якості особистості.

Підлітковий вік, як нами було вже показано, має низку психологічних новоутворювань, що характеризуються як зовнішніми, так і внутрішніми протиріччями. Але всі психологічні особливості віку, отримуючи складні зміни, складають структуру особистості підлітка, головним завоюванням якої є функція утворення понять. Завдяки утворенню цієї функції в індивідуальній свідомості підлітка представлена єдина цілісна картина його життя, ґрунтуючись на якій і формується індивідуальна форма поведінки.

Що ж призводить до того, що індивідуальна форма поведінки не завжди формується у підлітка у напрямку норми, а починає носити характер відхилення від норми?

Для підлітка соціальна ситуація розвитку – це перш за все психологічна атмосфера в родині, її моральний клімат та педагогічний потенціал. Тому провідним засобом позитивного морального впливу на дитину є укріплення сім'ї у всіх аспектах цього важкого педагогічного процесу, попередження найбільш характерних, типових помилок у сімейному вихованні.

Мабуть, найпоширеною ситуацією так званих неблагополучних сімей є педагогічна занедбаність дітей з раннього віку та намагання батьків якомога швидше їх перевиховати.

Педагогічна занедбаність має декілька форм (аномалій стилів виховання):

1. Гіперопіка.
2. Гіпопротекція
3. Жорстоке виховання
4. Деструктивне виховання.

Гіперопіка характеризується тим, що дорослі схвалюють з раннього віку кожне бажання, дію дитини. Батьки пояснюють свою поведінку у відношенні до дитини тим, що вона ще мала, не знає, як їй вчинити у тій чи

іншій ситуації. Вони не враховують появу новоутворень віку. Дитина звикає мислити та діяти за підказкою дорослих. Як наслідок включення дитини у нові форми діяльності носить пасивний характер. Вікові новоутворення не використовуються дитиною повною мірою. Гіперопіка дорослих над дитиною не дозволяє нормально формуватися таким особистісним характеристикам як самостійність мислення, самостійність у прийнятті рішень, волюва активність. Тому, коли дитина входить до періоду підліткового віку вона починає розгублюватись, погано аналізувати те нове, з чим вона спіткається в житті в силу свого віку.

Гіперопіка має певний наслідок: дитина не готова до самостійного життя, у неї виникають проблеми у спілкуванні з дорослими, однолітками, з протилежною статтю. Для підлітка це є психологічною травмою. З'являються агресивність, нервовість. Невпевненість у собі поглиблюється пошуком самостійних шляхів рішення проблем, що виникають, тому що нові шляхи нерідко часто неадекватні ситуації, що є наслідком несформованості понятійного мислення. Неспроможність підлітка самостійно позбавитися внутрішньої тривожності призводить до того, що він починає захищатися таким захистом як регресія. Дорослі, спостерігаючи агресивну, тривожну, роздратовану поведінку, починають шукати причину не у вадах свого виховання дитини, а в „шкідливому впливі” друзів та товаришів. Батьки відмовляються розуміти своє чадо. У наслідку підліток психологічно відокремлюється від них, емоційна дистанція між батьками та підлітком збільшується. Але дитина потребує довірливого розуміючого спілкування. Вона шукає таке коло спілкування, де його тривожність, нервовість не знаходять підкріплення, де вона відчуває себе впевнено, не докладаючи особливих зусиль, бо цьому її не вчили. Вона знаходить таке коло спілкування, але це не гуртки за інтересами, а компанії у дворі.

Гіпопротекція характеризується недостатністю опіки, уваги або контролю. Дитина залишається без догляду. Підлітку приділяють мало уваги, нема інтересу до його справ, успіхів або невдач, часті фізична та

психологічна занедбаність та бездоглядність. При прихованій гіпопротекції контроль та догляд носять формальний характер, батьки не включаються в життя дитини та незацікавлені у тому, щоб вона цікавилася справами сім'ї. Невключеність підлітка до життя родини призводить до асоціальної поведінки із-за незадоволеності потреби у коханні та прив'язаності. З другого боку, наслідок гіпопротекції – бездоглядність, яка стає причиною дитячих правопорушень.

Суворі до жорстокості владні дії над дітьми з раннього віку призводять до того, що вже в дитинстві дитина обізнана з усіма різновидами покарань. За найменшу провину її б'ють, карають. Найстрашніше тут те, що вже у 10-12 років діти знайомляться зі всіма видами покарань, на які здатні батьки, і у них виробляється імунітет до цих покарань – нечуттєвість. У підлітковому віці потрібні більш суворі міри, щоб утримати дитину від поганого вчинку, а їх у батьків і бракує. У батьків існує єдиний вихід – капітуляція та заклики на допомогу школи, служб у справах неповнолітніх.

Деструктивне виховання характеризується відсутністю єдиної лінії педагогічного впливу на дитину. Розмови батьків з приводу оцінки дій та вчинків дитини призводять до того, що дитина "розривається" між поглядами батьків. Протиріччя поглядів дорослих впливають негативно на розвиток самостійності мислення дитини. Це виглядає в тому, що дитина сама не здатна визначити, якого стереотипу поведінки триматись. Підлітку важко самостійно розібратися в оцінці своїх вчинків, якщо погляди батьків відрізняються. Дитина любить обох батьків та довіряє їм в рівному ступені.

Таким чином, особливості поведінки підлітків, що виховуються важко, є наслідком батьківсько – дитячих відносин в сім'ї, що склалися до початку віку. Основою виразу асоціальної поведінки підлітків виступають ті психологічні стани в соціальній ситуації розвитку дитини, які власне і формують ці зовнішні негативні прояви. Аномалії, що відбуваються в соціальній ситуації розвитку підлітка, видозмінюють нормальний розвиток

вищих психічних функцій, і як наслідок, ми маємо несформованість центрального ядра особистості – функції створення понять.

2.2. Девіантна форма поведінки як наслідок впливу соціальної ситуації розвитку підлітка на психологічні властивості та стани особистості, що формується

"Поведінка уявляє собою цілеспрямовану систему дій, що виконуються послідовно, забезпечують практичний контакт організму з навколишніми умовами, що опосередковують відношення живих істот до тих властивостей середовища, від яких залежить збереження та розвиток їх життя, що підготовлюють задоволення потреб організму, забезпечують досягнення певної мети"[23 , 264].

Поведінка людини завжди суспільно зумовлена та отримує характеристики свідомої, колективної, цілепокладаючої та створюючої діяльності.

На рівні суспільно детермінованої діяльності людини термін „поведінка” позначає також дії людини у відношенні до суспільства, інших людей та предметного світу, що розглядаються з боку їх регуляції суспільними нормами моралі та права. З цього боку говориться наприклад про високоморальну, кримінальну або легковажну поведінку. Одиницями поведінки є вчинки, в яких формуються та в той же час знаходять втілення позиції особистості, її моральні переконання. За Л.С. Виготським, вчинок – це особистісна форма поведінки, що виникає завдяки формуванню самосвідомості у підлітковому віці. Вчинок поєднує акт вибору мети та засобів поведінки у підлітка, що не рідко вступає до конфлікту зі встановленим, звичним порядком. Вчинок – особистісно осмислена, особисто сконструйована та особисто реалізована поведінка.

Головним фактором психологічного розвитку підліткового віку, його найважливішим новоутворенням є становлення нового рівня самосвідомості, формування "Я – концепції" (Л.І. Божович, І.С. Кон, Е. Еріксон та ін.), що

визначаються намаганням зрозуміти себе, свої можливості та особливості, що об'єднують підлітка з іншими людьми, групами людей, або відрізняють його від них, роблять його унікальним та неповторним. З цим пов'язані різкі коливання у відношенні до себе, нестійкість самооцінки. Вказане новоутворення визначає провідні потреби підліткового віку – у самоствердженні та спілкуванні з однолітками. Останнє розглядається також як провідна діяльність у підлітковому віці (Д.Б. Ельконін).Згідно іншій точці зору, провідною діяльністю в підлітковий період є просоціальна діяльність, що визначається потребою підлітка посідати певне місце в житті суспільства, оцінити самого себе в системі "Я та моя участь в житті суспільства"[40,50].

Розвиток пізнавальних процесів в підлітковому віці характеризується становленням складних форм аналітико – синтетичної діяльності, переходом до абстрактного, теоретичного мислення (мислення в поняттях), можливістю будувати висновки. Динамічний характер цього розвитку, несформованість головних структур зумовлює низку специфічних підліткових складнощів,що впливають на навчальну діяльність, спілкування та інші галузі його життя. З цим пов'язані, зокрема, протиріччя між некритичним засвоєнням групових моральних норм та спрямованістю обговорювати прості, достатньо другорядні правила, певний максимум вимог, перенесення оцінки окремого вчинку на особистість взагалі.

"Я-концепція "– динамічна система уявлень людини про себе, що поєднує:

- 1.Усвідомлення своїх фізичних, інтелектуальних та інших властивостей.
- 2.Самооцінку.
- 3.Суб'єктивне сприймання зовнішніх чинників, що впливають на власну особистість.

"Я – концепцію" часто визначають як сукупність установлень, спрямованих на себе [23,435], і відтоді за аналогією з атитюдом розрізняють в ній три структурні елементи:

1. Когнітивний – "Образ – Я" (характеризує зміст уявлень про себе).
2. Емоційно – ціннісний, афективний (відображує відношення до себе в цілому або до окремих сторін своєї особистості, діяльності і т. ін. та визначається в системі самооцінок).
3. Поведінковий (характеризує прояву перших двох у поведінці).

Формування гармонійно розвиненої, суспільно активної особистості, що поєднує в собі духовне багатство, моральну чистоту та фізичну досконалість – стратегічне завдання батьків.

Одна з особливостей сімейного виховання полягає у емоційній формі відносин між батьками та дітьми.

Спосіб життя батьків, їх фізичне та психічне здоров'я, нормальна життєдіяльність мають велике значення для життя, здоров'я та розвитку їх дітей.

Емоційне спілкування з батьками – необхідна умова нормального психічного розвитку дітей. Нормальний розвиток стійкої емоційної регуляції залежить від емоційних відносин батьків між собою, від їх емоційного відношення до дитини. Діти чутливо реагують на емоційну напруженість або спокій в поведінці дорослих. Великий вплив на емоційні установа дітей, особливо на почуття боязливості, має залякування дітей дорослими для отримання підкорення, виконання вимог.

Характер - це цілісна система стійких відносин людини до світу, людей і до себе, яка формується та закріплюється у спілкуванні, відносинах, поведінці та діяльності. Характер розвивається, змінюється в процесі виховання на протязі всього життя людини і на його основі формується особистість.

Особливості відносин та поведінки людей визначаються всіма фізіологічними та психологічними властивостями, в тому числі емоційним

вихованням, діяльністю, розумовим розвитком, формуванням свідомості та волі. В процесі виховання особистісних якостей важливо формувати єдність мотивів дитини та закріплювати певний стереотип поведінки, бо відомо, що зовнішня поведінка та зовнішні почуття у підлітка, як правило, не співпадають.

Для виховання стійкого характеру, поведінки в границях „норми” найбільше значення має стійкість, організованість сім'ї, образ поведінки самих батьків. Важливу роль в цих процесах відіграє єдність вимог дорослих до підлітка.

Психологічна основа поведінки в границях "норми" полягає в єдності знань, установлень, почуттів, мотивів та дій. У випадку протиріч між цими психологічними явищами відносно одного об'єкту, відносини або ситуації поведінка нестійка і успіх в діях звичайно не досягається.

Велику роль у формуванні особистісних особливостей має праця в сім'ї. В процесі виконання посильної за віком праці в сім'ї формуються такі якості, як мотиви боргу, відповідальності, вольові властивості та ін.

У змісті характеру у єдності з мотивацією знаходиться індивідуальна свідомість та воля (активна діяльна сторона свідомості). Джерелом розвитку індивідуальної свідомості є батьківсько – дитячі відносини в сім'ї. Індивідуальна свідомість підлітка формується як сутність особистості і є основою діяльності, суспільних відносин та соціальної поведінки.

Виконавчий механізм свідомості наявний у підлітків як розвиток волі. Таке її розуміння має велике значення для формування поведінкового стереотипу у поєднанні з формуванням свідомості. Воля – це не природжена якість, вона виховується в процесі діяльності та її організації, яка поєднує в собі постановку мети, дії для її досягнення, передбачення результатів дій, долаття перешкод на шляху досягнення свідомо поставленої мети. Виховання волі є необхідною умовою для формування форми поведінки підлітків. Розвиток волі сприяє свідомому цілепокладанню дій та вчинків підлітків, передбаченню наслідків їх поведінкових реакцій, а також

підвищенню рівня суб'єктивного контролю над життєво важливими подіями та ситуаціями.

Процес пізнання людиною навколишнього світу відбувається поступово та послідовно – від безпосереднього та близького оточення до все більше віддаленого та опосередкованого.

Велике значення в пізнавальній активності та закріпленні пізнаного відіграють емоції та почуття. Тому емоційне підбадьорення, стимулювання батьками дитини в навчанні, в розвитку її пізнавальних процесів дуже бажане. У зв'язку з тим, що досвід дитини розширюється за допомогою відображення та психічного зараження розумова робота дорослих, їх читання, бесіди мають безпосередню значущість для формування інтелектуальних мотивів, установлень та потреб підлітків.

Таким чином, основи характеру, поведінки та особистості, що формується закладаються в сім'ї, в системі батьківсько – дитячих відносин. Головним в аналізі цієї системи відносин є поняття „роль”.

Прийняття тої чи іншої ролі батьками у відношенні до дитини визначає стиль виховання. Якщо стиль виховання носить аномальний характер, то формування і розвиток дитини має тенденцію відхилення від загально визначеної норми. Особливо чуттєвим до відхилень у стилі виховання є підлітковий вік.

Загальні для підліткового віку протиріччя як лакмусовий папірець реагують на відхилення у стилі виховання та викликають, а надалі закріплюють відхилення від норми у поведінці та „Я-концепції”, що формується.

Таким чином, щоб зрозуміти закономірності формування форми поведінки необхідно дослідити всі динамічні зміни, що відбуваються на протязі підліткового віку. Необхідно врахувати вплив на підлітка всіх зовнішніх чинників – соціальну ситуацію розвитку, а також відслідкувати ті зміни, які відбуваються в структурі самої особистості підлітка.

Відправним пунктом для дослідження всіх динамічних змін в підлітковому віці нами обрана соціальна ситуація розвитку, що склалася на початку віку. Від життя підлітка у соціальній ситуації розвитку необхідно виникають та розвиваються новоутворення, що притаманні даному віку. Ці новоутворення характеризують у першу чергу перебудову свідомої особистості підлітка. Зміни у свідомості підлітка виникають на основі його форми соціального буття. Для підлітка головний компонент середовища – це родина, в якій він живе у першій чверті свого життя.

Сім'я для підлітка – це первинне соціальне мікросередовище, що є тою детермінантою, яка визначає особливості формування форми поведінки підлітка. Ми говоримо, перш за все, про психологічну атмосферу в сім'ї, її моральний мікроклімат та педагогічний потенціал.

Проблема віку, що досліджується нами, також знаходить своє відображення в структурі формування особистості підлітка. розвиток підлітка є єдиний, але не однорідний, цілісний, але не гомогенний процес. Для дослідження цілісної особистості підлітка необхідно визначити складні структурні та функціональні зв'язки між розвитком окремих сторін особистості.

У зв'язку з цим, ми пропонуємо дослідити такі характеристики особистості підлітка:

1. Тип акцентуації характеру
2. Рівень суб'єктивного контролю.
3. Форми агресії.
4. Рівень мислення в поняттях.

Таким чином, предмет нашого дослідження відокремлюється:

1. Дослідженням соціальної ситуації розвитку підлітка за допомогою вивчення батьківсько – дитячих відносин у сім'ї.
2. Дослідженням особистості, що формується у підлітка за допомогою вивчення певних показників, що характеризують специфіку формування форми поведінки.

Висновки

Підлітковий вік – це період в житті людини, коли вона вперше намагається осмислити своє життя не як серію випадкових, розрізнених подій, а як цілісний процес, що має певну спрямованість, спадкоємність та сенс. вперше з'являється свідоме відношення до своїх потреб, мотивів поведінки, переживань та думок . Самовизначення також втілюється у емоційно – смисловій оцінці своїх суб'єктивних можливостей, відношення до свого буття, опосередковане сумісною (у спілкуванні) діяльністю, сприяє формуванню певного уявлення про себе самого як здібного або не здібного до значущих вчинків та дій. Уявлення про себе утворюються під впливом оцінкового відношення інших людей при співвіднесенні мотивів, мети та наслідків власних вчинків та дій з канонами та соціальними нормами поведінки, що прийняті в суспільстві.

Психодіагностичні засоби, що пропонуються нами спрямовані на визначення "Образу – Я" скрізь призму негативної оцінки оточуючих. Їх цілепокладання та уявлення про майбутні дії має тенденцію закріплення негативної поведінки. Вони програють той сценарій, який надає їм соціальна дійсність. Дорослі, що сприяють формуванню девіантної форми поведінки, не спроможні допомогти підлітку зламати такий сценарій, і сам підліток не знає, що можна змінити в собі, щоб не бути таким, яким бачать його дорослі.

Психодіагностика і допомога спрямовані на реабілітацію "Образу- Я" підлітка. Необхідно змінити відношення дитини до себе, допомогти їй розкрити свою індивідуальність, навчити її адекватно оцінювати власні можливості і здібності. Головним знаряддям зміни девіантної поведінки підлітка у психологічній допомозі нами обрано провідну психічну функцію – функцію утворення понять. За допомогою корекції центру інтелектуального життя підлітка психологом досягаються зміни у психічних процесах дитини, зміни "Образу – Я" і необхідний результат – девіантна поведінка отримує форму "норми". Завдяки психологічній допомозі підліток навчається свідомим методам та прийомам взаємодії з навколишньою дійсністю, але

головним у корекції є те, що він вчиться свідомо розкривати та реалізовувати свій психологічний потенціал.

РОЗДІЛ 3. Програма комплексної діагностики девіантного стереотипу поведінки підлітків

3.1. Методи діагностики соціальної ситуації розвитку підлітка

У попередньому розділі нами було виділено детермінанту, що визначає особливості формування форми поведінки підлітка. Нею є соціальна ситуація розвитку підлітка, що складається на початку віку. Для дослідження специфіки впливу соціальної ситуації розвитку підлітка на формування форми його поведінки нами були обрані дві методики, за допомогою яких ми досліджували переважний стиль виховання та специфіку батьківсько – дитячих відносин в сім'ї.

1.Методика діагностики батьківського відношення (ОБВ) А.Я. Варга та В.В. Століна [22 ,с. 451].

2. Методика PARI Е. Шеффер та Р. Белла (адаптація Т.В. Нещрет). [22 ,с.436].

Тест – опитувач батьківського відношення (ОБВ) уявляє собою психодіагностичний інструмент, що орієнтований на виявлення батьківських почуттів у відношенні до дитини, поведінкових стереотипів, що практикуються у спілкуванні з нею, особливості сприйняття та розуміння характеру та особистості, його вчинків. Опитувач містить 61 ствердження, на яке батькам пропонується відповісти "Так" чи "Ні".

Методика PARI спрямована на дослідження відношення батьків до різних сторін сімейного життя (сімейної ролі). У методиці виділено 23 аспекти – ознаки, що стосуються різних сторін відношення батьків до дитини та життя в сім'ї. Із них 8 ознак описують відношення до сімейної ролі, а 15 стосуються батьківсько- дитячих відносин. Ці 15 ознак поділяються на три групи:

- 1.Оптимальний емоційний контакт.
- 2.Надмірна емоційна дистанція з дитиною.
- 3.Надмірна концентрація на дитині.

При якісному дослідженні відношення батьків до дитини ми отримуємо можливість аналізу соціальної ситуації розвитку підлітка, можемо прослідкувати, у яких емоційних умовах відбувається розвиток підлітка.

При дослідженні сімейної ролі батьків можливо оцінити специфіку внутрішньо сімейних відносин, особливості організації сімейного життя. Позиція батьків у даній галузі їх соціального життя стійко закріплюється у свідомості підлітка і достатньо легко припустити, який сценарій внутрішньо сімейних відносин у своєму власному житті буде подалі використовувати сам підліток.

3.2.Методики діагностики психічних властивостей і станів особистості підлітка

Для дослідження особливостей психологічних властивостей та станів особистості, що формується, а також рівня понятійного мислення нами використовувались такі методики:

1. Тест – опитувальник Шмішека [2,с.205].
- 2.Методика діагностики показників та форм агресії А. Басса та А. Дарки (адаптація О.К. Осницького) [22 ,с. 174].
- 3.Методика діагностики рівня суб'єктивного контролю Дж. Роттера (адаптація Є.Ф. Бажина) [22 ,с.288].
4. Методика"Тлумачення прислів'їв" О.М. Еткінда [2 , с.125].
5. Методика "Порівняння понять" С.О. Голинкіної[2 , с.138].

Тест- опитувальник Шмішека використовується для діагностики типів акцентуації характеру. Він є реалізацією типологічного підходу до дослідження особистості. Опублікований Шмішеком у 1979 році. Теоретичною основою опитувальника є концепція "акцентуйованих особистостей" К. Леонгарда, який вважав, що риси, притаманні особистості , можна поділити на основні та додаткові. Основні риси складають 'ядро' особистості та є фундаментом, ґрунтуючись на якому формується індивідуальний стиль поведінки. У випадку яскравого вираження основні риси стають акцентуаціями характеру. Відповідно, особистості, у яких основні риси яскраво виражені, названі К.Леонгардом "акцентуйованими". Цей термін зайняв місце між психопатією та нормою. Не завжди акцентуйовані особистості слід розглядати як патологію, але у випадку

впливу несприятливих чинників акцентуації можуть отримувати патологічний характер, руйнуючи структуру особистості.

Для дослідження типа акцентуації підлітків методика Шмішека обрана у зв'язку з тим, що аномальні батьківсько – дитячі відносини в сім'ї є головним негативним чинником, що забезпечує формування поведінки, що відхиляється від норми. Тому визначення типа акцентуації характеру у підлітка необхідне для продуктивної психокорекційної роботи з його поведінкою. Тест – опитувальник має 10 шкал у відповідності з виділеними К.Леонгардом типами акцентуованих особистостей та містить 88 питань, на які треба відповісти "Так" або "Ні".

Методика А.Басса та А.Дарки дозволяє виявити важливі показники мотивованої деструктивної поведінки у різних формах агресії, яка протирічить нормам та правилам існування людей у суспільстві. Підліток, що виявляє ту чи іншу форму агресії, відчуває психологічний дискомфорт – негативні переживання, стани напруженості, жаху, пригніченості і т.п. Причина психологічного дискомфорту не усвідомлюється самим підлітком, тому самотійно позбавитися негативних переживань він не в змозі. Інтуїтивно він відчуває, що така форма поведінки лише на деякий час допомагає йому психологічно захищати себе від впливу різних несприятливих життєвих ситуацій. Агресія у будь-яких формах не призводить до вирішення конфліктних ситуацій, що викликають стрес та фрустрацію.

Використання цієї методики дозволяє фахівцю виявити форму агресії та визначити шляхи зміни психологічного стану підлітка.

Форми агресії у поєднанні з типами акцентуації характеру дозволяють виявити загальну картину порушень у структурі психологічних властивостей та станів особистості підлітка. Завдяки методиці ми з'ясуємо, які форми агресії та риси характеру з'являються у вигляді психологічного захисту, а потім закріплюються в індивідуальний стиль поведінки, який реалізується

вже не лише в конфліктних ситуаціях, але й в звичайному повсякденному житті підлітка.

В основу визначення рівня суб'єктивного контролю особистості покладено дві передумови:

1. Люди розрізняються між собою тим, як і де вони локалізують контроль над значущими для себе подіями. Можливі два полярних типи такої локалізації: екстернальний та інтернальний. У першому випадку людина вважає, що події, що відбуваються з ним є результатом дій зовнішніх сил – випадку, інших людей тощо. У другому випадку людина інтерпретує значущі події як наслідок своєї власної діяльності. Кожній людині властива певна позиція на континуумі, що простирається від екстернального до інтернального типу.

2. Локус контролю характерний для індивіда, універсальний у відношенні до будь-яких типів подій та ситуацій, з якими йому доводиться спіткатися. Один і той же тип контролю характеризує поведінку особистості у випадку невдач та в сфері досягнень, при цьому це в рівному ступені стосується торкається різних галузей соціального життя.

За результатами тесту будується індивідуальний "профіль" РСК(рівня суб'єктивного контролю) за семи шкалами. Кожна шкала уявляє собою галузь, що стосується певного боку життя підлітка та його відношення до нього. Отриманий "профіль" порівнюється з нормою.

При вивченні поведінки підлітка, що характеризується як девіантна, фахівцеві необхідно знати, як підліток оцінює ситуації та події, що відбуваються з ним.: або підліток вважає, що більшість важливих подій в його житті є результатом його власних дій, що він може ними керувати; або підліток не бачить зв'язку між своїми діями та значущими подіями життя, не вважає себе здатним контролювати цей зв'язок, не спроможний керувати

подіями, і таким чином, не відчуває власну відповідальність за ці події і за те, як відбувається його життя взагалі.

При якісному аналізі отриманих результатів ми маємо можливість відслідкувати ступінь досвіду підлітка у встановленні причинно – слідчих зв'язків у подіях, що відбувалися з ним.

Для діагностики та вивчення динаміки понятійного рівня мислення були використані такі методики:

1. Методика "Порівняння понять", яка дозволяє дослідити операції порівняння, аналізу та синтезу мислення підлітка.
2. Методика "Тлумачення прислів'їв", яка дозволяє дослідити цілеспрямованість мислення (вміння розуміти та оперувати сенсом тексту, цілеспрямованістю суджень, ступенем їх глибини, рівень розвитку мовних процесів).

При кореляції ці методики добре показують ступінь розвитку у підлітків функції утворення понять. Обидві методики передумовлюють якісний аналіз результатів осіб, що досліджуються.

3.3. Аналіз результатів діагностики підлітків, що знаходяться на обліку служби в справах неповнолітніх

3.3.1. Аналіз результатів діагностики соціальної ситуації розвитку підлітків

Наші дослідження проводились в Чечеловському районі міста Дніпра. Група підлітків, що стоять на обліку служби в справах неповнолітніх, спостерігалась протягом 4 місяців. Один раз на півріччя вона підлягала тестуванню за вищезазначеними методиками.

Для дослідження девіантної поведінки були вибрані п'ятнадцять підлітків віком 12 років, що виховуються у повних сім'ях.

Причини, за яких підлітки стали на облік служби у справах неповнолітніх, наступні: грабіжництво, втечі з дому, систематичні пропуски

занять. Дослідження поведінки підлітків було розпочато з діагностики їх соціальної ситуації розвитку.

В процесі бесіди з батьками треба було виявити, що хвилює їх у поведінці дитини. Батьки також підлягали тестуванню згідно методик PARI і ОБВ. Бесіди з батьками накреслили ціле коло психологічних проблем в плані емоційно – вольової сфери підлітків: агресивність, непокірність батькам, замкнутість, безвідповідальність, брехливість, небажання вчитися, лінь.

Результати за методиками PARI і ОБВ виявили специфічну картину, що характерна для всіх 15 сімей (табл.. 3.3.1).

Методика PARI . Високий бал було одержано по таким показникам:

Домінування матері в сім'ї, що виражається в надмірному втручанні у світ дитини, пригніченні волі дитини, створенні безпеки, прагненні прискорити розвиток дитини, встановленні взаємовідносин залежності.

Недостатня участь (або байдужість) батька в житті дитини, що виражається у встановленні надмірної емоційної дистанції у відношенні до підлітка.

Методика ОБВ. Високий бал у відповідях обох батьків було одержано по таким показникам: "відмова" ("заперечення"), "маленький невдаха". Відповіді матерів також дали високий показник за шкалами "симбіоз", "авторитарна гіперсоціалізація". Зафіксувавши результати первинної діагностики батьківсько – дитячих взаємовідносин в сім'ї, ми зобов'язали батьків тестуватися ще двічі з інтервалом в один рік. Результати через рік змінилися мало. Загальна структура відношення батьків і стереотипів поведінки, що практикуються у взаєминах з дитиною, залишалась незмінною. Тенденція росту спостерігалась у матерів за шкалою "відчуття самопожертви в ролі матері".

Таблиця 3.3.1

Результати обстежень батьків за методиками PARI і ОБВ

PARI			ОБВ				
Перший етап							
1	2	3*	1	2	3	4	5
Мати		20;14;18	89;	49;	93;	96;	93
Батько		14;10;11	89;	19;	39;	69;	85
Другий етап							
Мати		19;13;19	92;	31;	97;	84;	93
Батько		15;12;13	89;	10;	97;	84;	93

*Шкали PARI: 1- оптимальний емоційний контакт, 2- надмірна емоційна дистанція з дитиною, 3- надмірна концентрація на дитині (норма за тестом 9-17 балів);

Шкали ОБВ:	% діапазон рангу
1.Прийняття –заперечення	0-100,00
2.Кооперація	1,57 – 80,93
3.Симбіоз	4,72 - 96,65
4.Авторитарна гіперсоціалізація	4,41 – 95,76
5.Маленький невдаха	14.55 – 100,00

Закономірності в результатах діагностики батьківсько – дитячих взаємовідносин дозволяють зробити узагальнений аналіз соціальної ситуації розвитку підлітків, що досліджувались. Взаємовідносини в сім'ях підлітків носять аномальний характер:

1. Батьки сприймають дитину не пристосованою, невдалою. Вони нав'язують їй особисту і соціальну неспроможність.

2. Інтереси і захоплення дитини здаються батькам не серйозними. Вони не приймають до уваги погляди дитини.

3. Батьки вважають, що дитина не здатна протистояти поганому впливові і успіху не матиме.

4. Батьки з недовірою ставляться до дитини і не поважають її.

5. Батьки психологічно пригнічують дитину, подавляючи її опір і волю.

6. Батьки, в більшості випадків, відчують до дитини злість, роздратування, невдоволення, образу.

Аналіз результатів соціальної ситуації розвитку підлітків, що стоять на обліку служби у справах неповнолітніх, дозволяє зробити такі висновки: аномальність батьківсько – дитячих взаємовідносин є головним фактором у формуванні девіантної форми поведінки підлітків. Особливості поведінки важковиховуваних підлітків є результатом батьківсько – дитячих взаємовідносин в сім'ї, що склалися заздалегідь.

В основі виявлення асоціальної поведінки підлітків лежить той психологічний стан в соціальній ситуації розвитку дитини, який, власне, і формує ці зовнішні негативні прояви. Характеристики поведінки, що виступають спочатку як захисна реакція підлітка на відношення до нього батьків (агресивність, брехливість, відлюдність, зневіра по відношенню до себе) закріплюються і потім стають стереотипом поведінки, займаючи відповідне місце в структурі його особистості.

Коефіцієнт парної кореляції результатів дослідження за методиками ОБВ та PARI високий (0,7), що свідчить про сходимість результатів, виявлених по обох методиках.

3.3.2. Аналіз результатів діагностики психологічних якостей та стану особистості підлітків

Перед тим, як починати дослідження психологічних якостей та стану досліджуваних підлітків, особистість яких формується, ми звернулись за консультацією до їх шкільних педагогів.

Мета звернення була така: дізнатись про думку педагогів щодо особливостей даних підлітків як в сфері емоційно – вольової, так і інтелектуальної діяльності.

Ми одержали такі результати:

Наявність інтелектуальних здібностей має місце, проте пізнавальна діяльність підлітків носить пасивний характер.

Емоційно – вольова сфера підлітків за словами педагогів має такі особливості: непосидючість, конфліктність, невміння контролювати свої емоції, недовіра, образливість.

Тепер зупинимось на результатах тестування за вищеописаними методиками. Нами були отримані відповідні тенденції закономірностей.

Тест – опитувач Шмішека. За одержаними даними будувався „профіль особистісної акцентуації” кожного підлітка. Через те, що тестування проводилось кожні півроку, то ми мали змогу не лише спостерігати загальну картину в групі досліджуваних, а й прослідкувати тенденцію змін у кожного підлітка.

Діапазон акцентуйованих типів характеру на первинному етапі дослідження групи підлітків (віком 12 років) був представлений такими типами: гіпертимний, демонстративний, афективно – екзальтований. Діапазон тенденцій: застряючий, емотивний, збуджений.

Кінцевий результат досліджень підлітків (віком 13 років) мав таку картину: в діапазон акцентуйованих типів характеру увійшли такі типи, як гіпертимний, афективно – екзальтований, емотивний; в діапазон тенденцій – демонстративний, застряючий.

Таблиця 3.3.1.

Зміни особистісних акцентуацій характеру підлітків за методикою Шмішека (%)

Типи акцентуацій		Етапи досліджень	
		Перший	Другий
1. Діапазон типів	гіпертимний (50)	гіпертимний (40)	
	демонстративний(30)	емотивний (40)	
	афективно-екзальтований(20)	афективно- екзальтований(20)	
	1. Діапазон тенденцій	застряючий (40)	
	демонстративний(60)		
		емотивний (40)	застряючий (40)
		збуджений (20)	

Аналіз вивчених тенденцій у групі досліджуваних показав, що такі риси характеру як гіпертимність, екзальтованість та емотивність до кінця підліткового віку міцно увійшли в структуру особистості підлітка і є тією психологічною особливістю, яка відрізняє підлітка з девіантною формою поведінки.

2. Тест – опитувач показників і форм агресивності.

За показниками даної методики також будувався особистісний профіль форм агресії і підраховувався індекс агресивності (ІА) та індекс ворожнечі (ІВ), див. табл. 3.3.2.

Результати тестування показали, що у віці 12-13 років підлітки, що характеризуються девіантною поведінкою, в життєвих ситуаціях звертаються до форм агресії недиференційовано, виробляючи свідомі стереотипні реакції поведінки, котрі характеризуються такими формами агресії: фізична агресія, негативізм, аутоагресія (відчуття провини).

Таблиця 3.3.2.

Зміни показників агресивності за тестом Басса-Дарки (бали)

Показники	Етапи дослідження	
	Перший	Другий
Індекс ворожнечості	18±4	14±3
(норма 6,5-7±3)		
Індекс агресивності	29±2	26±2
(21±4)		

3.Методика дослідження рівня суб'єктивного контролю.

Одержаний за результатами „профіль” суб'єктивного контролю досліджуваних порівнювався з нормою за п'ятьма шкалами (табл.. 3.3.3.).

Таблиця 3.3.3.

Профіль суб'єктивного контролю девіантних підлітків
за методикою Роттера

Тип суб'єктивного контролю	Шкали	Стени
Екстернальний	Інтернальність в галузі невдач	3,5±0,5
	Інтернальність в галузі діяльності	2,5±1,5
	Інтернальність в галузі сімейних відносин	2,0±1,0
	Інтернальність в галузі досягнень	7,5±2,0
	Інтернальність в галузі міжособистісних відносин	8,5±2,5

1. Поведінка досліджуваних характеризує екстернальний тип суб'єктивного контролю за такими шкалами, як: шкала інтернальності в галузі невдач, шкала інтернальності в галузі діяльності, шкала інтернальності в галузі сімейних відносин.

2. Інтернальний тип суб'єктивного контролю характеризує поведінку досліджуваних за такими шкалами, як: шкала інтернальності в галузі досягнень, шкала інтернальності в галузі міжособистісних відносин.

4.Методика "Порівняння понять". Згідно цієї методики нас цікавили відповіді досліджуваних у віці 13-ти років, котрий в нормі характеризується формуванням функції створення понять – головне досягнення в інтелектуальній сфері даного віку. Результати тестування показали, що досліджувані нами підлітки мають слабе словесно – логічне мислення. Нижче приведені приклади відповідей операцій узагальнення і операцій розрізнення. В дужках подано вірний варіант відповіді.

Операції узагальнення:

лижі – ковзани	"речі для катання" (спортивний інвентар)
пілот – танкіст	"воюють" (військові професії)
сани – віз	"щоб возити" (засоби пересування)
потяг – літак	"для однієї мети" (транспорт)

Операції розрізнення:

кінь – вершник	"вершник їде на коні, а кінь не може"
(тварина – людина)	
обдурювання – помилка	"обдурювання гірше, ніж помилка" (цілеспрямована дія – нецілеспрямована дія),
кішка – яблуко	"живе – неживе" (домашня тварина – плід).

Всього досліджуваним пропонувалось 26 пар слів.

В таблиці 3.3.4 наводиться % зміст правильних відповідей від загальної кількості пар.

Результати виконання завдань методики "Порівняння понять" (% правильних відповідей)

№	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
A	46	50	56	49	74	42	46	67	52	52	38	48	50	35	42
B	34	48	62	53	70	38	47	60	56	44	36	39	41	56	40

Примітка. А – операція узагальнення, В – операція розрізнення.

Середній показник по групі А – 49,8 %, по групі В – 48,3%.

Характер відповідей показав, що у підлітків переважає наочно – діюче і наочно – образне мислення, що характерне для молодшого шкільного віку. Описати характер різниці понять в парі слів для підлітків виявилось більш важким завданням, ніж виділити узагальнюючу ознаку. За вказівкою на загальне прихована операція введення в абстрактну категорію, але можна говорити лише про те, що наші досліджувані знаходяться лише на початку цього шляху. Труднощі, викликані операціями розрізнення, вказують на те, що у підлітків недостатньо розвинений рівень мовних процесів.

4.Методика "Тлумачення прислів'їв".

Кожному досліджуваному пропонувалось пояснити 20 прислів'їв.

Таблиця 3.3.5.

Результати виконання завдань методики "Тлумачення прислів'їв"

№	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
С	4	4	7	6	11	11	5	13	8	7	5	8	8	10	5
Д	1	1	3	3	4	1	2	5	3	3	2	3	3	4	2

Примітка. С – кількість правильних відповідей, Д – оцінка в балах.

Середній показник по групі 2,7 бала.

Завдання, як видно з таблиці 3.3.5., виявилось для підлітків складним. Кількість неправильних результатів складалась з відповідей "не знаю", "не можу". Через те в ході тестування ми зверталися до підказувань, якими досліджувані, як правило, не вміли користуватися. вірні відповіді мали

характер пояснення з допомогою репродукції прикладів із власного небагатого життєвого досвіду. В результаті ми маємо у підлітків недостатньо розвинене вміння розуміти і оперувати переносним значенням тексту, низький рівень диференційованості і цілеспрямованості суджень, що в свою чергу свідчить про несформованість рівня понятійного мислення.

Приклади тлумачення прислів'їв досліджуваними.

Прислів'я	Тлумачення
Любиш кататися – люби і саночки возити.	" Якщо хочеш кататися, то сани треба возити самому".
Не в свої сани не сідай.	" В чужі сани сідати не слід".
Ліс рублять – тріски летять	"Коли дрова рублять, то летять тріски".
Взявся за гуж – не кажи, що не дуж.	"Якщо взявся за справу, то доведи її до кінця".
Сім разів відмір – один раз відріж	"Спочатку слід добре подумати, а лиш потім робити".
Як аукнеться, так і відгукнеться.	"Як ти будеш чинити з людьми, так і вони будуть з тобою поводитися".

Висновки

Провідна роль у взаємодії підлітка з соціальною дійсністю відводиться соціальній ситуації розвитку. Її психологічний клімат визначає шлях формування особистості підлітка і форми його поведінки. Знаходячись в умовах конкретної ситуації розвитку, підліток заздалегідь бере роль того, кого ведуть, в її структурі. через те інтерпретація результатів, одержаних протягом цього дослідження, тісно пов'язана з тезою Л.С. Виготського про те, що "соціальна ситуація розвитку являє собою вихідний момент для всіх динамічних змін, що відбуваються в розвитку протягом даного періоду" [9, 259].

Стереотип поведінки підлітків – це не тільки реакції поведінки. Поведінка підлітка складається з двох частин, одна з яких представлена діями і вчинками, що реалізуються в діяльності і спілкуванні, інша ж складає той психологічний стан, котрий не знаходить адекватної реалізації через соціальну ситуацію розвитку, що склалася. Дії і вчинки підлітка по відношенню до його психологічного стану функціонально виступають в ролі психологічного захисту. нереалізований стан „захований”, як підводна частина айсберга, а видима частина поведінки – вчинки і дії – вступають у взаємодію з соціальною дійсністю, постійно підкріплюються реагуванням оточуючих, бо саме вона і складає той стереотип поведінки, який суспільство називає девіантною формою поведінки.

Так, те, що оточуючі вважають легковажністю, поверховим відношенням до дійсності і захисною реакцією на схильність до відчаю з будь – якого приводу, особливо на випадок неуспіху у важливих ситуаціях. Імпульсивність, необов'язковість і несерйозність в діяльності і спілкуванні як захисна реакція та потреба в особливому стилі спілкування, невміння знайти вихід зі складної ситуації. Роздратованість (особливо у відносинах з близькими і потрібними людьми) як захисна реакція на надмірну вразливість і чуйність. Патетичність (схильність до максималізму) як наслідок упевненості : "Я – погана людина", "Я – невдаха".

Недостатньо розвинений рівень словесно – логічного мислення і така риса в структурі характеру як незібраність в діях та низька волевовольна здатність зосередитись на поставленій меті і завданні не дозволяють підліткові робити продуктивний причинно – наслідковий аналіз результатів успіху і невдач своїх вчинків. прагнення і бажання аналізувати події оточуючої дійсності, власного "Я" у підлітка велике (це новоутворення саме цього вікового періоду), а навички і вміння не сформовані в тій мірі, що могла б сприяти реалізації даного прагнення. Таке протиріччя викликає у підлітка стан психологічного дискомфорту, який знаходить своє вираження у формі відхилень від норм поведінки і сприяє розвитку у підлітка таких якостей

особистості, як невпевненість у собі, почуття неповноцінності, незадоволення собою і відношенням до себе оточуючих і т. ін. А відношення батьків до підлітка, як до "маленького невдахи" закріплює ці якості його особистості, що перебувають в стані формування.

Невміння виділити головне в подіях, що відбуваються, і в меті спілкування, невміння знаходити адекватний вихід із важливих ситуацій підліток відносить до випадковостей, з невдалим збігом обставин. Така позиція є також засобом психологічного засобу від нахилу до відчаю і поганої здатності переживати невдачі, уникаючи стану психологічного дискомфорту. Як наслідок така позиція не сприяє формуванню активності в подіях власного життя. а бажання будь – який успіх в діяльності і вчинках відносити за рахунок своїх здібностей і якостей допомагає підліткові відчувати себе не таким вже невдахою, як про це думають батьки. Проте таке відчуття не сприяє формуванню активної життєвої позиції та вольових якостей.

Прояви фізичної агресії є наслідком несформованості навиків і вміння вирішувати проблемні ситуації через новоутворення віку. Тут ми також зустрічаємося з таким видом психологічного захисту як регресія. негативізм як реакція поведінки проти натиску, авторитаризму з боку батьків, які не враховують в процесі виховання новоутворень віку.

Стійке поєднання таких якостей як гіпертимність, екзальтованість і емотивність особистості, що формується, дає підліткові багато прекрасних рис, які в даній соціальній ситуації розвитку носять характер пригнічення: ініціативність, товариськість, альтруїзм, уміння співчувати, здатність до справжніх почуттів, уміння радіти чужому успіхові і т.д. Цей стан і якості мало проявляються у поведінці підлітка лише з причини їх незапиту, неочікуваності з боку батьків, які вже мають давно складений стереотип поведінки своїх дітей.

РОЗДІЛ 4. ПРОГРАМА ПСИХОКОРЕКЦІЙНОГО ТРЕНІНГУ ДЛЯ РОБОТИ З ПІДЛІТКАМИ, ЩО ХАРАКТЕРИЗУЮТЬСЯ ДЕВІАНТНОЮ ФОРМОЮ ПОВЕДІНКИ

Пропонована нами програма психокорекційного тренінгу розрахована на роботу з підлітками в індивідуальному порядку, хоч деякі вправи можна використовувати при проведенні групових занять.

Загальна мета програми психокорекційного тренінгу – корекція девіантного стереотипу поведінки підлітка.

Психокорекційні завдання тренінгу:

1. Формування понятійного рівня мислення у підлітка.
2. Усунення надмірної напруги і тривоги підлітка.
3. Розвиток у підлітка здібності адекватного сприймання себе і оточуючих людей.
4. Навчання підлітка регуляції власних емоцій, почуттів і поведінки в цілому.
5. Навчання підлітка конструктивним формам поведінки і основам комунікабельності.

Вікова категорія – підлітки 11-14 років.

Кількість занять тренінгу:

Діагностичний блок – 1-3.

Реконструктивно-формуючий – 4-6.

Закріплюючий- 7-8.

Загальна кількість занять – 8.

Тривалість одного заняття – 1-1,5 години.

Способи досягнення психокорекційних завдань:

- 1.Рішення задач на розвиток розумових здібностей.
- 2.Бесіди на задані теми.
- 3.Рольові ігри.
- 4.Вправи на самопізнання і саморегуляцію.
- 5.Психогімнастика і ауторелаксація.

Попередні результати реалізації психокорекційних завдань:

- 1.Зниження емоційної напруги у підлітка.
- 2.Розвиток уміння у підлітка адекватно оцінювати свій емоційний стан і розуміти емоційне переживання оточуючих.
- 3.Формування навиків самоконтролю.
- 4.Формування понятійного рівня мислення.
- 5.Формування навичок позитивного спілкування.
6. Підвищення самооцінки.
7. Формування навичок позитивного впливу на оточуючих.

Тренінг охоплює три блоки занять- діагностичний, реконструктивно-формуєчий і закріплюєчий. Основні напрямки психодіагностичної роботи на першому етапі включають у себе:

- 1.Дослідження соціальної ситуації розвитку підлітка шляхом вивчення батьківсько-дитячих взаємовідносин в сім'ї. Для цього використовуються описані нами тести (методика PARI Е.Шеффер і Р.Белла; методика діагностики батьківського відношення А.Я. Варга і В.В. Століна.
- 2.Дослідження психологічних якостей і стану особистості підлітка шляхом діагностики певних показників, що характеризують специфіку формування індивідуальної форми поведінки. Для цього використовуються наступні тести:тест-опитувач Шмішека, методика діагностики показників і форм агресії А. Басса і А. Дарки, методика діагностики рівня суб'єктивного контролю Дж. Роттера.
- 3.Діагностика розумових процесів підлітка, уміння оперувати поняттями, ступінь глибини суджень і рівня розвитку процесів мовлення. Для цього використовуються тести: методика "Тлумачення прислів'їв", методика "Порівняння понять".

Діагностичний блок роботи дозволяє виявити у підлітка рівень самооцінки, особливості психологічних якостей і стану, рівень емоційної напруги і тривоги, рівень пізнавальних процесів, бар'єри спілкування,

психологічний клімат у сім'ї, відношення батьків до підлітка, способи психологічного захисту, неадекватність компенсаторних форм поведінки.

Завдяки такій комплексній діагностиці тренер-керівник одержує психологічний портрет підлітка і необхідний обсяг інформації для визначення шляхів і способів корекції.

З метою фіксації і обробки даних, одержаних психологом під час проведення діагностичного блоку підліткові пропонується вести невеличкий "щоденничок", зроблений із звичайного учнівського зошита в клітинку. В ньому дитина може писати і малювати все, що вона думає і відчуває. Після кожного заняття дитина здає щоденничок психологу, "щоб він не загубився і щоб дитина не забула приносити його на заняття". Така форма роботи вносить елемент зацікавленості в тренінговій роботі. вона також зручна для обробки та інтерпретації результатів, одержаних в ході занять.

Даний діагностичний комплекс передбачує співпрацю дитини з психологом. під цим розуміється читання вголос дитині тестів і спостереження за реакцією "пошуку" дитиною відповіді, що дає додаткову інформацію про учасників тренінгу і знижує емоційну напругу дитини в ході діагностичного блоку. У підлітка "проникнення" в його внутрішній світ сторонньої людини викликає тривожне переживання, через те така співпраця вимагає взаємовідносин довіри. В ході діагностичного блоку у підлітка важливо сформуванати установку захищеності і спокою і т.д. по відношенню до психолога в тій формі роботи, яку тренер-керівник буде використовувати.

Наступний блок психокорекційної роботи – реконструктивно-формуючий. Даний блок передбачає рішення наступних завдань:

1. Розвиток у підлітка здатності робити висновки при співставленні предметів і дій.
2. Формування і випробування моральних якостей особистості підлітка.
3. Самопізнання і самоусвідомлення підлітком свого "Образу –Я".

4. Формування навичок розуміння свого емоційного стану і переживань, навичок адекватно їх виражати і регулювати.
5. Ігрова корекція неадекватних реакцій поведінки, нейтралізація негативної емоційної енергії.
6. Навчання підлітка конструктивним формам поведінки і новому досвіду спілкування.
7. Навчання самоконтролю.
8. Формування моральних уявлень у підлітка.

Протягом другого блоку тренінгу підліток з допомогою психолога вчиться аналізувати свої думки і вчинки, вчиться усвідомлювати і переборювати негативні риси свого характеру, набувати і розвивати позитивні, співставляти свої прагнення з можливістю їх досягнення, адекватно сприймати себе з допомогою позитивного і негативного зворотнього зв'язку, адекватно оцінювати свій емоційний стан і стан оточуючих, і згідно з цим, здійснювати самоконтроль в поведінці. На цьому етапі підліток засвоює і закріплює конструктивні форми поведінки, переборює бар'єри спілкування як з ровесниками, так і з батьками і дорослими.

Цикл занять будується таким чином, щоб забезпечити постійне розгортання психокорекційної діяльності з тим, щоб сприяти все більшому розкриттю підлітка, його сприйнятливості до корекційного впливу. Так на перших заняттях даного блоку тренінгу переважними формами роботи є рольові програвання ситуацій, вправи на самопізнання, а на останніх – рольові програвання ситуацій з наступним обговоренням і формулюванням висновків, бесіди, вправи на самовиховання.

Вправи та ігри, спрямовані на вивільнення негативної емоційної енергії та агресії, використовуються на протязі всього

тренінгу. Однак, якщо на перших заняттях на їх використуванні не акцентується увага підлітка, то під кінець даного блоку психолог звертає його увагу на способи "розрядки", "вихлюпування" власних імпульсів.

Наступний блок психокорекційного тренінгу носить назву закріплюючого. Заняття даного блоку розраховані на підведення підсумків роботи психолога і підлітка, для закріплення того стану і навичок, котрі психолог вважає необхідними для підлітка, щоб повторити деякі вправи з метою порівняння самим підлітком емоційного стану і переживань, які він відчував, коли тільки починалась психокорекційна робота і якими вони стали під кінець сумісної діяльності.

Протягом усього тренінгу психолог повинен підтримувати зв'язок з батьками підлітка. Зі змістом занять батьків знайомити слід на випадок необхідності. Якщо психолог вважає за потрібне дати деякі рекомендації або поділитися з батьками підлітка враженнями щодо своїх спостережень з метою підсилення продуктивності занять, то це важливо зробити своєчасно і з урахуванням психологічної етики. З другого боку, думки батьків з приводу тих чи інших змін в поведінці підлітка дає корисну інформацію для психолога.

Також батьків необхідно попередити про те, що коли вони не знають як реагувати на новий стереотип поведінки своєї дитини, то їм слід звернутися до тренера-керівника. іншими словами, психолог в особі батьків повинен мати спільників з метою закріплення нового "Образу –Я" підлітка і адекватного до нього відношення з боку батьків.

4.1.Методичний матеріал для занять психокорекційного тренінгу

Умовно ми ділимо психокорекційний тренінг на три блоки. Але чіткого розподілу в заняттях не спостерігається. В кожному блоці приводяться навчальні вправи незалежно від того діагностичний він чи закріплюючий.

Діагностичний блок

Заняття 1.

Мета: створення позитивної мотивації і зацікавленості підлітка в заняттях; зниження емоційної напруги; діагностика типу акцентуації характеру і діагностика форм агресії підлітка; опрацювання навичок ауторелаксації.

Матеріал: щоденничок учасника тренінгу, ручка, кольорові олівці.

Хід занять

1. Повідомлення про мету занять. Психолог говорить підлітку, що їх зустрічі відбуватимуться один раз на тиждень. Заняття не будуть схожими на уроки. На них можна буде грати, малювати, аголовне, поділитися проблемами, одержати підтримку, навчитися краще розуміти себе або інших. Дізнатися про себе багато нового і цікавого.

Не слід повідомляти підліткові справжній метод тренінгових занять, бо це може викликати немотивовані негативні реакції.

2. Правила спілкування на заняттях.

Для більш ефективної діяльності тренінгових занять доцільно опрацювати і засвоїти правила взаємодії: на заняття не можна запізнюватись, треба брати участь у всіх вправах; говорити слід конкретно і тільки про те, що відчуваєш сам (думати лише про те, що відбувається на заняттях); слід уважно слухати, не перебивати тренера-керівника; критикувати тільки в доброзичливій формі.

Цих правил обов'язково мусить дотримуватись і тренер-керівник, саме в такому випадку підліток усвідомлює доцільність даних правил, засвоює і дотримується їх.

3. Проведення методики Шмішека.

4. Етюд "слухаємо себе" (вправи на ауторелаксацію).

Підліткові пропонується сісти в зручній позі, протягом 1-2 хвилин заплющити очі, розслабитися й "прислухатися до себе", ніби "зазирнути в себе" і подумати: що він відчуває, який у нього настрій. У цей час психолог готує плакати зі схематичними зображеннями деяких емоційних станів людини: радості, злості, страху, суму, здивування, спокою. Потім тренер повідомляє підліткові, що треба, не відкриваючи очей, розказати, як він себе почуває, який у нього настрій.

Після короткої розповіді учасника тренінгу психолог пропонує дитині розплющити очі і подивитись на схематичні зображення різних емоцій. Разом з підлітком керівник обговорює особливості мимічної лицевої експресії в кожному випадку: положення і форма брів, куточків рота, очей. вправа дозволяє діагностувати емоційне самопочуття підлітка. Потім тренер просить дитину в своєму щоденничкові швидко і схематично зобразити свій стан, настрій (зразком є приготовані плакати).

5. Малювання на тему "Мій найщасливіший день". Підліткові пропонується протягом 2-5 хвилин згадати і намалювати найщасливіший день у своєму житті. психолог просить підлітка згадати, які почуття він відчував у той день, чим він йому запам'ятався, пропонує " поділитися своєю радістю з тренером.

Малювання сприяє невербальному вираженню переживань, про які кожна людина може розповісти іншим. Аналіз висловлень, кольорових рішень і змісту малюнка підлітка дає можливість почати діагностувати рівень його претензій (що дитині потрібно для щастя), розширює обсяг інформації, яким володіє психолог.

Доброзичливе обговорення малюнка, розуміння почуттів дитини і стимулююча похвала тренера знищує бар'єри спілкування, емоційну напругу і створює відчуття " захищеності" на занятті. після обговорення малюнка психолог бажає підліткові, щоб в його житті було більше щасливих днів і звертає увагу на те, що це часто залежить від нього самого.

6. Етюд "Райдуга" (вправи на ауторелаксацію).

Підліток сідає зручніше, заплющує очі і протягом 1-2 хвилин уявляє собі легку повітряну райдугу, прекрасну гру фарб і себе в спокійному приємному розслабленому стан, відпочиваючим. психолог "навіює" на дитину приємні відчуття спокою, розслаблення. в кінці вправи обговорюється, що відчував, "бачив" він щось незвичайне.

Закінчується вправа тим, що дитина встає, вигнувшись потягується і рухами рук над головою зображує дугу райдуги, одночасно розминаючи м'язи. в кінці заняття керівник цікавиться враженнями підлітка, дякує за співробітництво і запрошує на наступну зустріч.

Заняття 2.

Мета: Зняти емоційну напругу підлітка, діагностувати рівень суб'єктивного контролю; мотиваційно-потребної сфери та особливостей емоційного світу підлітка; виявлення причин його неспокою і страху, діагностика процесів мислення підлітка, закріплення навичок ауторелаксації.

Матеріал: той же.

Хід заняття

1. Етюд "Слухаю себе". Протягом 1-2 хвилин підліток розслаблюється і "слухає себе", після цього швидко і схематично зображає свій настрій в щоденнику.
2. Проведення методики Дж. Роттера.
3. Бесіда "Наші страхи".

Психолог запитує, які емоції із зображених на картках, найнеприємніші. Якщо підліток, перераховуючи негативні емоції, не називає страх (що трапляється дуже рідко), психолог нагадує йому про це. Коротко обговорюються особливості ликової мімічної експресії даного емоційного стану, фізіологічні відчуття, що виникають під час страху (частішання пульсу, серцебиття, "мурашки по тілу" тощо). Разом з психологом підліток згадує фразеологізми, що пов'язані з відчуттям страху: "душа у п'яти йде", "жизки трусяться", "гусяча шкіра", "волосся торчма" (волосся їжаком стає на голові).

4. малювання на тему "Мій страх".

Психолог просить підлітка подумати, чого він над усе боїться і пропонує намалювати цей страх. це може бути абстрактний малюнок

або зображення конкретного об'єкту страху, тривоги дитини. Малюнок виконується на окремому аркуші. Коли малюнок завершено, підліток коротко пояснює, чого він боїться і що він зобразив. Після чого тренер пропонує дитині розірвати аркуш із зображенням на дрібні шматочки (можна обережно спалити) і повідомляє, що страх його переможено.

5. Вправа "Я - чарівник". Підліткові пропонується заплющити очі і подумки побувати в казковій країні. там здійснюються всі мрії і бажання, особливо якщо ти могутній чарівник. Уявивши себе в ролі чарівника, який може зробити все, що побажаєш, дитина повинна подумати: що б він зробив, якби був наділений такою могутньою чарівною силою? свій варіант відповіді дитина спочатку записує в щоденничок, а потім озвучує. Дана вправа спрямована на розвиток мотиваційно- потребної сфери учасника тренінгу.

6. проведення методик "Порівняння понять" і "Тлумачення прислів'їв".

7. Етюд "Райдуга".

Заняття 3

Мета: діагностика мотиваційно – потребної сфери і особливостей емоційного світу підлітка; розвиток здібностей аналізу предметів і дії при їх співставленні, закріплення навичок ауторелаксації і саморегуляції.

Матеріал: той же.

Хід заняття.

1.Малювання на тему " В кого я хотів би перетворитися в чарівній країні?"

Підлітка просять, в кого б він хотів перетворитися, якби став чарівником. найчастіше діти називають тварин. В щоденничку у часник тренінгу малює тварину, з якою він себе ідентифікує і коротко записує

відповідь на запитання: де ця тварина живе, що їсть, з ким живе, що любить і т.д.

Інтерпретація малюнка і відповідей підлітка ґрунтується на аналізові мотивацій дитиною свого вибору деякою життєвою характеристикою цієї тварини і якостей, які властиві не лише цій тваринці, а й людям. Сукупність мотивацій останнього роду може дати побічний психологічний портрет дитини, виявляючи риси, які вона заперечує у себе, і риси, які вона собі приписує або вважає бажаними.

Для розминки можна запропонувати підліткові встати і зобразити свою тваринку, її зовнішній вигляд, рухи, ходу.

1. Вправа "Три бажання". Тренер пропонує підліткові подумати і записати: які три бажання він загадав би, якби йому пощастило спіймати золоту рибку. Потім психолог обговорює разом з підлітком відповіді на питання. Ця вправа дає психологу інформацію про прагнення підлітка, його потяг, його соціальну ситуацію і усвідомлені переживання, що зв'язані з нею.

3. Етюд "Слухаю себе".

4. Рішення задач на розвиток уміння робити висновки при співставленні предметів і дій.

Зміст цих завдань знаходиться в зображеннях предметів, геометричних фігур, дій людей. основна мета серій – аналіз малюнків певного значення, що міститься в інструкції.

2. Етюд "Райдуга".

3. Вправа "Дерево" (на ауторелаксацію).

4. Психолог і підліток стають на деякій відстані один від одного.

Кожен сильно натискує п'ятами на підлогу, руки стискує в кулаки, міцно стиснувши зуби. Ведучий говорить: " Ти могутнє міцне дерево, у тебе сильне коріння, і ніякі вітри тобі не страшні. В складних життєвих ситуаціях, коли "на душі коти шкребуть", хочеться плакати або битися,- стань сильним і могутнім деревом, скажи собі, що ти сильний, що все у тебе вийде і все буде добре. Це позиція упевненої людини." Потім беруться за руки і піднімають

їх догори, продовжуючи натискувати п'ятами на підлогу. " Ми разом – велика сила. самотньому дереву важко в негоду, набагато легше, коли це цілий гай. разом нам не страшні ніякі лиха." Після цього психолог пропонує розслабитись, перестати тиснути п'ятами на підлогу, різко струснути руками, розслабити мускули обличчя. Заняття так і закінчується.

Реконструктивно-формуючий блок тренінгу

Заняття 4

Мета: розвиток здібності аналізу; закріплення навичок ауторелаксації і саморегуляції.

Матеріал: той же.

Хід заняття.

1.Етюд "Обличчя загоряє" (на ауторелаксацію)

Підліток сідає у зручній позі і заплющує очі. Йому пропонується уявити себе відпочиваючим на літньому пляжі. Сонце своїм промінням лагідно пестить його загоряюче обличчя; ось два промінчики розгладжують складочки лоба, спустившись вони оббігли навколо очей, забрались на кінчик носа; знов піднялись до очей і перестрибнули на щоки, покружляли на них, попестили губи і підборіддя і побігли далі, пестити інших відпочиваючих.

Дитина подумки уявляє собі лагідний доторк сонячних променів, потім можна запропонувати їй легким, ледь помітним доторком своїх пальців повторити подорож промінчиків, виконуючи гладячі рухи.

2.Рішення задач на розвиток здібностей робити висновки при співставленні предметів і дій.

3. Етюд "Слухаємо себе".

4. Рольове програвання ситуації "Одне і те ж – по-різному".

Психолог пропонує підліткові по-різному виконати певні завдання. наприклад, з різними відтінками голосу (тембру, інтонації) поздоровкатися, когось відмовити, когось звинуватити і т.д. Характер відтінку і ситуацію задає тренер.

Можна, наприклад, запропонувати поздороватися спочатку як невпевнена в собі, потім як агресивна, самовпевнена, стримана людина. після виконання даної вправи необхідно поговорити з підлітком про різні психологічні стани і якості програних ролей і сумісно обговорити варіанти бажаної поведінки під час привітання.

5. Малювання на тему "Мій день народження".

Психолог пропонує підліткові згадати відчуття, зв'язані з найулюбленішим для всіх дітей днем – днем народження. після чого, як дитина, заплющивши очі, уявить себе в ролі іменинника, згадає почуття, які вона відчувала, зустрічаючи гостей, одержуючи подарунки і поздоровлення, її просять намалювати свій день народження в щоденничку, себе в оточенні гостей.

6. Вправа "Відгадай, чого я хочу".

Протягом попередньої вправи з допомогою міміки і жестів підліток показує, який подарунок він хотів би одержати на свій день народження. тренер намагається відгадати. При цьому можна задавати уточнюючі запитання. відповідати на питання можна тільки засобами пантоміми, виражаючи при цьому емоції здивування, прикрасі, розчарування і т.д. в тому випадку, якщо тренер висловлює невірні припущення, або радості, надії на швидке відгадування, якщо воно йде в потрібному напрямі.

7. Етюд "Слухаємо себе". Прощання.

Заняття 5.

Мета: розвиток здібностей аналізу; закріплення навичок ауторелаксації і саморегуляції.

Матеріал: той же.

Хід заняття.

1. Рішення задач на розвиток аналітичних здібностей.

Серії 22, 23, 24.

2. Вправа "Гора з пліч" (на ауторелаксацію і саморегуляцію)

Психолог пояснює учасникові тренінгу, що коли він заморився, йому тяжко, хочеться лягти, а треба щось робити, то можна виконувати вправу "гора з пліч". Для цього слід встати, широко розставити ноги, підняти плечі, відвести їх назад, злегка напружуючи їх і зводячи в лопатках. Після цього слід різко опустити плечі, "скинувши гору з плечей". Повторивши з підлітком цю вправу 2-3 рази, психолог повідомляє, що коли втома дуже велика, вправу слід повторити 5-6 разів і тоді відразу стане легше.

3. Етюд "Слухаємо себе".

4. Вправа "Не подобається – подобається".

Тренер просить дитину розділити чистий аркуш щоденничка на дві половини і записати відповіді на запитання:

- Що мені не подобається в школі?
- Що мені не подобається вдома?
- Що мені взагалі не подобається в житті?

Відповіді на ці запитання дитина записує в лівій частині аркуша.

Після цього пропонується серія позитивних питань, відповіді на які підліток записує в правій частині аркуша:

- Що мені подобається в школі?
- Що мені подобається вдома?
- Що мені Взагалі подобається в житті?

Підліток розповідає спочатку про те, що йому не подобається, а потім – про те, що подобається в школі, вдома і в житті. важливо дотримуватись послідовності обговорення відповідей: спочатку негативні, потім позитивні, показавши, що не все в житті таке погане, є й позитивні моменти, й добрі люди.

Дана вправа сприяє одержанню інформації про характер взаємовідносин підлітка з однокласниками, членами сім'ї, оточуючими: про те, яке місце і роль визначає для себе підліток у класі, в сім'ї, як дитина сприймає себе серед однолітків, рідних, в оточуючому світі.

5. Вправа "Дерево".
6. Етюд "Слухаємо себе". Прощання.

Заняття 6.

Мета: випробування і формування моральних якостей особистості підлітка, формування конструктивних навичок емоційного реагування в конфліктній ситуації, навчання техніці ауторелаксації та саморегуляції.

Матеріал: той же.

Хід заняття.

1. Рішення задач "Як поступити?" Серія 25.
2. Етюд "Райдуга" ("Веселка").
3. Бесіда за малюнком.

Підліткові демонструється сюжетний малюнок із зображенням бійки.

Причина сварки повинна бути присутньою в сюжеті ілюстрації. Пропонується скласти оповідання за малюнком: що відбулося? Що відчуває кожен з учасників? Що намагається відстояти? Доказати таким способом? Як інакше можна вирішити суперечку? Який вираз обличчя у кожного із зображених дітей? Який внутрішній стан кожного з учасників бійки? Чи все про внутрішній стан можна дізнатись з виразу їх облич? Що відчули б всі, будучи в ролі спочатку першого, а потім – другого учасника бійки?

Психолог постійно акцентує увагу підлітка на почуттях, що їх переживають учасники конфлікту під час різних способів його розв'язання. Що відчувають інші люди, зіткнувшись з агресивними проявами? Яке враження складається у них про людину, що веде себе агресивно? А що відчувають люди, якщо проблема вирішується іншим, більш конструктивним способом (наприклад, коли ситуація переходить із конфліктної в гумористичну)?

Головним підсумком бесіди повинен стати висновок, що агресивна поведінка людини не сприяє формуванню у оточуючих позитивної думки про неї. Зовнішній прояв сили ще не свідчить про внутрішню силу характеру.

Агресія може бути розцінена як нахабство, невихованість, відсутність сили волі – невміння стримувати і контролювати себе.

4. Бесіда "Як випустити пару?" Логічним переходом від відчуттів, що їх переживає людина в конфліктних ситуаціях, до відчуттів спокою є знайомство підлітка з технікою ауторелаксації. Як стримати себе, швидко заспокоїтись, не наробити дурниць в розгніваному, агресивному стані? Тренер повідомляє, що існують спеціальні прийоми, техніка, що дозволяє порівняно швидко "випустити пару", коли людину образили, розізлили і т.д. Найпростіший спосіб – це підрахувати до десяти, перш ніж почати діяти.

Психолог пропонує підліткові згадати свій внутрішній стан в конфліктній ситуації і спробувати його відчути. Потім треба затримати дихання і порахувати до десяти. Разом з тренером опрацьовується цей прийом і обговорюється, що при цьому змінилось в його стані.

5. Вправа "Повітряна куля" (на ауторелаксацію).

Тренер пропонує підліткові відпочити і розслабитися, виконуючи дану вправу. Підліток встає. Психолог говорить: "Давай зробимо повітряну кульку. Підними руку вгору, зображуючи кульку. Глибоко вдихни – наповни кульку повітрям і затримай дихання. Руки повільно опускаються вниз. Кулька видихнулася і схожа на ганчірочку – голова опущена на груди, руки розслаблено звисають вздовж тіла".

Вправу повторити 2-3 рази. Психолог звертає увагу, що дану вправу також можна використати для того, щоб позбутися гніву чи злості. Якщо не піднімати вгору руки, то її можна виконати непомітно для оточуючих, потихеньку заспокоюючи себе.

6. Етюд "Слухаємо себе". Прощання.

Закріплюючий блок тренінгу.

Заняття 7.

Мета: формування адекватного уявлення про свій "Я-образ", формування адекватної самооцінки, розвиток навичок навичок самоконтролю, закріплення навичок саморегуляції.

Матеріал: той же, дзеркало 50 на 60 см.

Хід заняття.

1. Етюд "Обличчя загорає".
2. Етюд "Розмова зі дзеркалом" (пантоміма).

Підліток сідає навпроти дзеркала. Він мусить самому собі передати інформацію з допомогою міміки про якусь подію. Яку саме інформацію слід передати "підказує" тренер. Спочатку пропонуються нейтральні ситуації, а потім ті, які будуть опрацьовуватися. Наприклад, про те, що він дуже розсердився на однокласника (повинна бути конкретна причина) і з погрожує йому. Після завершення "розмови" тренер з підлітком аналізують невербальні засоби, котрі були використані, і обговорюють адекватні шляхи виходу з цієї конфліктної ситуації.

3. Етюд "Слухаємо себе".
4. Вправа "Лист товаришеві".

Керівник пропонує підліткові написати листа своєму другові, доброму знайомому чи однокласникові з приводу одного з його негативних (наприклад, пропуски занять, крадіжка і т.д.) вчинків. Необхідність дати оцінку вчинку, якостям людини, що сприяли такій поведінці, і вказати шляхи виправлення цього недоліку. Після виконання вправи варто обговорити: чому засуджуються такі вчинки, як слід себе вести в подібних ситуаціях, які способи вирішення цієї проблеми були б більш ефективними.

Для того, щоб написати такого листа, дитина повинна підібрати переконливі аргументи: чому не слід робити той чи інший вчинок і як слід поступити. Тим самим підліток фіксує і вербалізує мотиви і форми позитивної поведінки, сам виробляє і засвоює конструктивні тенденції поведінки.

5. Бесіда "Мої добрі справи".

Психолог пропонує підліткові згадати, які хороші вчинки свого часу він зробив, які добрі справи здійснив.

Аналізується, що відчують люди, по відношенню до яких ці добрі діла вчинені і що при цьому відчуває сама дитина. Разом з тренером підліток думає над питанням: що заважає нам робити більше добрих справ? Дитина одержує домашнє завдання:

- Зробити добру справу для кого-небудь із рідних, знайомих, друзів чи іншої людини, що потребує допомоги і сповісти про це на наступному занятті.

- зобразити на малюнкові свої добрі справи. (Кількість малюнків не обмежена – чим більше, тим краще) і принести малюнки на заняття.

6. Вправа "Дерево".

7. Етюд "Слухаємо себе". Прощання.

Заняття 8 – останнє.

Мета: формування адекватної самооцінки, закріплення навичок саморегуляції, розвиток навичок рефлексії, адекватно виражати свій емоційний стан.

Матеріал: той же.

Хід заняття.

1. Етюд "Слухаємо себе".

2. Бесіда. Малюнки "добрих справ".

Підліток розповідає про свої малюнки добрих справ. Тренер закріплює у підлітка той позитивний фон, котрий присутній у його малюнках.

3. Вправа "Девіз".

Психолог розповідає про те, що в давнину був такий звичай – зображувати на воротах замку, на щитах рицарів родовий герб і девіз, тобто короткий вислів, який відображає провідну ідею або мету діяльності володаря.

Підліток повинен формулювати й записати в щоденничок свій девіз, який би відобразив його життєве кредо, відношення до навколишнього. Щоб було зрозуміло, психолог пропонує свій девіз, підготовлений заздалегідь, наприклад: "Завжди допомагати людям, не дивлячись нінащо".

На формулювання відводиться 5-8 хвилин, після чого підліток пояснює свій девіз.

4. Бесіда "Мій девіз".

Проаналізувавши девіз тренера і підлітка, звертаємо увагу на те, що в них немає негативних вчинків і дій. Чому ж в житті підліток інколи веде себе агресивно, робить негативні вчинки? До чого б прийшла людина, девізом якої були б розбійництво, злочинство, бійка і т.д.? Як виглядає ця людина? Яке враження створює вона про себе серед оточуючих? Чи може виникнути бажання дружити з такою людиною?

Тренер висловлює надію, що в своєму житті підліток буде керуватися лише добрими поривами і намірами, пронесе цей девіз через усе життя і буде вести себе відповідно.

5. Малювання на тему "Мій герб".

Після закінчення роботи над девізом, тренер пропонує придумати і намалювати у щоденничку свій герб. Звертається увага на те, що герб зображувався на щиті рицаря (і його бачили в бою противники) і на воротах замку (де його могли бачити і вороги, і друзі). Тому слід добре продумати зміст зображення на гербі.

6. Вправа "Верба – тополя" (на ауторелаксацію і саморегуляцію).

Підліток встає і виконує завдання тренера, йому пропонується розставити ноги на ширину плечей, злегка нахилити корпус, опустити голову, звисивши руки вздовж тулуба.

Він –плакуча верба, гілля якої плавно розгойдує вітерець. Потім психолог просить плавно підняти руки вгору, прогнутися, випростатися, глибоко вдихнути, поставити п'ятки ніг разом, а носки нарізно. Тепер він –

струнка сильна тополя, якій не страшні ніякі бурі, вітри, вона сильна і могутня.

Тренер горить, що він відпочив, розслабився, набрався нових сил для добрих справ. тепер йому ніхто і ніщо не страшно, бо він сміливий, рішучий і відважний, він має свій герб і девіз, котрі будуть йому завжди допомагати. Він готовий захистити слабкого, допомогти близьким людям і т.д.

7. Етюд "Слухаємо себе".

8. Тренер говорить учасникові тренінгу, що це було останнє заняття. Тренер питає про враження підлітка від занять. Що вони йому дали? Що нового він дізнався? Чому навчився?

На завершення психолог висловлює свою впевненість у життєвих змінах підлітка, спілкуванні, його здатності власними силами вирішувати життєві випробування і складні ситуації.

4.2 Результати апробації психокорекційного тренінгу

Розроблений нами психокорекційний тренінг був проведений в індивідуальному порядку з 15-ма підлітками, що стояли на обліку протягом 2-3 років служб у справах неповнолітніх м. Дніпропетровська. Вік учасників тренінгу складав 12-14 років.

Заняття проводились один раз на тиждень по 1,5 години кожне. Було проведено дев'ять занять. Вісім із них складали тематичні заняття за планом тренінгу, а дев'яте було присвячено проведенню вторинної діагностики психологічних якостей і стану особистості підлітків за тестами і методиками, передбаченими в першому блоці тренінгу. Дев'яте заняття було проведено з метою одержання результатів по апробації розробленого тренінгу.

Вторинна діагностика показала:

1. Зниження ступеню вираженості такої риси особистості як гіпертимність. Із діапазону акцентуїрованих рис і типів характеру, гіпертимність перемістилась у підлітків в діапазон тенденцій.

2. Порівняння профілів форм агресії підлітків показало зниження за всіма трьома показниками:

- прояв фізичної агресії знизився на 15,4 %
- прояв негативізму знизився на 23,1%
- прояв аутоагресії знизився на 19,3%

3. Профіль рівня суб'єктивного контролю підлітків ставати дещо інший вигляд. Можна говорити про тенденцію зростання рівня суб'єктивного контролю над значущими подіями. Це говорить про те, що в свідомості підлітків відбуваються зміни в сфері усвідомлення власної відповідальності за більшість важливих подій в їх житті. Вони стали свідомі того, що ситуації, події, які з ними відбуваються – це результати їх власної поведінки. Крім того, є розуміння того, що вони можуть керувати нею.

За результатами тесту ми ще не можемо говорити про кардинальні зміни рівня суб'єктивного контролю, але перед нами позитивна тенденція таких змін.

4. Позитивні зміни відбулися і в функції утворення понять. Показники операцій узагальнення і розрізнення зросли.

Таблиця 4.1.

Показники змісту правильних відповідей(%)

	Первинна діагностика	Вторинна діагностика
Операції узагальнення	49,8	63,5
Операції розрізнення	48,3	76,9

Кількість правильних відповідей при тлумаченні прислів'їв підлітків виросла в середньому по групі з 2,7 балів до 5,8 балів.

Говорити про повну сформованість понятійного рівня мислення підлітків ще рано, але тенденція формування вищих психічних функцій після занять тренінгом одержала свій розвиток. Подальша тенденція росту залежить від самих підлітків.

Таким чином, в ході психокорекційного тренінгу були досягнуті певні результати:

- зниження емоційної напруги у підлітків,
- розвиток здібності у підлітків адекватно оцінювати свій емоційний стан і розуміти емоційне переживання оточуючих,
- формування навичок самоконтролю,
- формування рівня понятійного мислення,
- формування навичок позитивного спілкування, підвищення самооцінки.

В основу психотерапії покладено вплив на самосвідомість і самовизначення підлітка, через які змінюється "Образ-Я" в напрямі адекватної самооцінки. На базі таких змін протягом участі в психотренінгові підліток навчається способам свідомого відношення до оточуючої дійсності, навчиться використовувати в спілкуванні свій індивідуальний психологічний потенціал, навчається самостійно вирішувати проблеми особистості. Набуває окремих психологічних навичок, з допомогою яких може формувати новий стиль поведінки, котрий характеризується розвитком позитивної "Я-концепції", тобто розвивається в руслі соціально бажаної поведінкової норми. Набутий підлітком досвід протягом участі в тренінгу навичок аналізу і синтезу своїх вчинків, дій, почуттів і думок сприяє самостійному контролю своїх поведінкових реакцій в життєвих ситуаціях. Навик передбачення результатів і наслідків своїх слів і дій спрямовує підлітка на шлях самостійних суджень і оцінок свого життєвого досвіду.

ВИСНОВКИ

Отже, ми можемо зробити наступні висновки.

1. Вікові зміни в психології підлітка, котрі зв'язані з формуванням його особистості і індивідуальним стилем поведінки, підпорядковані єдиному закону, що виходить з провідної функції – функції утворення понять. Всі психічні процеси еволюціонують не ізольовано, а знаходяться в стані взаємовідносин з провідною, що веде весь психічний розвиток, функцією, - мисленням поняттями.

2. Динамічна структура особистості підлітка характеризується виникненням у нього самосвідомості: поведінка підлітка стає поведінкою для себе, тобто кінець підліткового віку визначається для дитини

ступенем опанування своїми внутрішніми операціями, він починає керувати ними і регулювати їх; підліток приписує характер особистості своїм вчинкам.

3. Соціальна ситуація розвитку, склалася напередодні віку в системі дитячо – батьківських взаємовідносин визначає закономірно весь спосіб життя підлітка і його індивідуальний стиль поведінки. аномалії стилів виховання призводять до порушень нормальної еволюції вищих психічних функцій, наслідком яких є несформованість функції утворення понять. Несформованість даної функції тягне за собою недорозвиток самопізнання підлітка і формування соціально – небажаних уявлень про себе („образу – Я”). Все це знаходить своє вираження в негативній „Я-концепції”. Саме вона і визначає в подальшому всю сукупність характеристик такої поведінки як девіантна форма.

4. Схильність психіки до зовнішніх впливів в підлітковий період дозволяє коректувати девіантний стереотип поведінки за допомогою психотренінгу, причому ефект останнього можливо фіксувати зразу ж після впровадження психолого – реабілітаційних заходів.

5. Провідна роль у взаємодії підлітка з соціальною дійсністю відводиться соціальній ситуації розвитку. Її психологічний клімат визначає шлях формування особистості підлітка і форми його поведінки. Знаходячись в умовах конкретної ситуації розвитку, підліток заздалегідь бере роль того, кого ведуть, в її структурі. через те інтерпретація результатів, одержаних протягом цього дослідження, тісно пов'язана з тезою Л.С. Виготського про те, що "соціальна ситуація розвитку являє собою вихідний момент для всіх динамічних змін, що відбуваються в розвитку протягом даного періоду" .

6. Стереотип поведінки підлітків – це не тільки реакції поведінки. Поведінка підлітка складається з двох частин, одна з яких представлена діями і вчинками, що реалізуються в діяльності і спілкуванні, інша ж складає той психологічний стан, котрий не знаходить адекватної реалізації через соціальну ситуацію розвитку, що склалася. Дії і вчинки підлітка по

відношенню до його психологічного стану функціонально виступають в ролі психологічного захисту. нереалізований стан „захований”, як підводна частина айсберга, а видима частина поведінки – вчинки і дії – вступають у взаємодію з соціальною дійсністю, постійно підкріплюються реагуванням оточуючих, бо саме вона і складає той стереотип поведінки, який суспільство називає девіантною формою поведінки.

Так, те, що оточуючі вважають легковажністю, поверховим відношенням до дійсності і захисною реакцією на схильність до відчаю з будь – якого приводу, особливо на випадок неуспіху у важливих ситуаціях. Імпульсивність, необов'язковість і несерйозність в діяльності і спілкуванні як захисна реакція та потреба в особливому стилі спілкування, невміння знайти вихід зі складної ситуації. Роздратованість (особливо у відносинах з близькими і потрібними людьми) як захисна реакція на надмірну вразливість і чуйність. Патетичність (схильність до максималізму) як наслідок упевненості : "Я – погана людина", "Я – невдаха".

7. Недостатньо розвинений рівень словесно – логічного мислення і така риса в структурі характеру як незібраність в діях та низька волевовольова здатність зосередитись на поставленій меті і завданні не дозволяють підліткові робити продуктивний причинно – наслідковий аналіз результатів успіху і невдач своїх вчинків. прагнення і бажання аналізувати події оточуючої дійсності, власного "Я" у підлітка велике (це новоутворення саме цього вікового періоду), а навички і вміння не сформовані в тій мірі, що могла б сприяти реалізації даного прагнення. Таке протиріччя викликає у підлітка стан психологічного дискомфорту, який знаходить своє вираження у формі відхилень від норм поведінки і сприяє розвитку у підлітка таких якостей особистості, як невпевненість у собі, почуття неповноцінності, незадоволення собою і відношенням до себе оточуючих і т. ін. А відношення батьків до підлітка, як до "маленького невдахи" закріплює ці якості його особистості, що перебувають в стані формування.

8. Невміння виділити головне в подіях, що відбуваються, і в меті спілкування, невіднайти адекватний вихід із важливих ситуацій підліток відносить до випадковостей, з невдалим збігом обставин. Така позиція є також засобом психологічного засобу від нахилу до відчаю і поганої здатності переживати невдачі, уникаючи стану психологічного дискомфорту. Як наслідок така позиція не сприяє формуванню активності в подіях власного життя. а бажання будь – який успіх в діяльності і вчинках відносити за рахунок своїх здібностей і якостей допомагає підліткови відчувати себе не таким вже невдахою, як про це думають батьки. Проте таке відчуття не сприяє формуванню активної життєвої позиції та вольових якостей.

9. Прояви фізичної агресії є наслідком несформованості навиків і вміння вирішувати проблемні ситуації через новоутворення віку. Тут ми також зустрічаємося з таким видом психологічного захисту як регресія. негативізм як реакція поведінки проти натиску, авторитаризму з боку батьків, які не враховують в процесі виховання новоутворень віку.

10. Стійке поєднання таких якостей як гіпертимність, екзальтованість і емотивність особистості, що формується, дає підліткови багато прекрасних рис, які в даній соціальній ситуації розвитку носять характер пригнічення: ініціативність, товариськість, альтруїзм, уміння співчувати, здатність до справжніх почуттів, уміння радіти чужому успіхові і т.д. Цей стан і якості мало проявляються у поведінці підлітка лише з причини їх незапиту, неочікуваності з боку батьків, які вже мають давно складений стереотип поведінки своїх дітей.

РЕКОМЕНДАЦІЇ

1. На державному рівні ми рекомендуємо впровадження спеціалізованих соціально-психологічних програм, психолого-діагностичних та психолого-реабілітаційних заходів для підлітків з девіантною формою поведінки на рівні районних центрів по роботі з молоддю.

2. На загально методичному рівні ми рекомендуємо використання психодіагностичних та психолого-реабілітаційних заходів, апробованих в нашій роботі, а саме:

1. Методика діагностики батьківського відношення А.Я. Варга та В.В. Століна

2. Методика РАРІ Е. Шеффер та Р. Белла (адаптація Т.В. Нецрет).
3. Тест – опитувальник Шмішека.
4. Методика діагностики показників та форм агресії А. Басса та А.

Дарки

- (адаптація О.К. Осницького) .
5. Методика діагностики рівня суб'єктивного контролю Дж. Роттера (адаптація Є.Ф. Бажина).
6. Методика "Тлумачення прислів'їв" О.М. Еткінда .
7. Методика "Порівняння понять" С.О. Голинкіної.
8. Психокорекційний тренінг.

Всі ці методики показали високу інформативність стосовно виявлення особливостей прояву психічних процесів, станів та особистісних рис підлітків-девіантів, а також як інструментарій виявлення ефективності психолого- реабілітаційних заходів.